

HISTORIA I KULTURA ZIEMI SŁAWIEŃSKIEJ

T. IV

GMINA MALECHOWO

FUNDACJA „DZIEDZICTWO”

HISTORIA I KULTURA ZIEMI SŁAWIEŃSKIEJ

TOM IV

GMINA MALECHOWO

Redakcja:

WŁODZIMIERZ RĄCZKOWSKI
JAN SROKA

SŁAWNO 2005

ABSTRACT: Włodzimierz Rączkowski, Jan Sroka (eds), *Historia i kultura Ziemi Sławieńskiej*, t. 4: *Gmina Malechowo* [History and Culture of the Sławno region, vol. 4: Malechowo Community]. Fundacja „Dziedzictwo”, Sławno 2005, pp. 299, fig. 113. ISBN 83-89178-85-0. Polish text with German summaries.

These are studies of aspects of history and culture of the Malechowo region [Pomerania, Poland]. These papers refer to history of the region which is virtually unknown for most of Polish current citizens. It is hard to build a society without roots and without history. People who have lived here for over 50 years do not understand the cultural landscape which has been created and constructed for centuries. The aim of the collection of paper is to bring the history nearer. The knowledge about the past of the region will allow to understand the landscape and protect it as well as create a new social approach to the future.

Recenzent: prof. dr hab. Marian Drozdowski

© Copyright by Włodzimierz Rączkowski, Jan Sroka 2005
© Copyright by Authors

Na okładce: Dwór w Niemicy, 15 × 19,9 cm, chromolitografia z albumu Alexandra Dunckera, *Die Ländlichen Wohnsitze, Schlösser um Residenzen der Ritterschaftlichen Grundbesitzer in der preussischen Monarchie nebst den Königlichen Familien-, Haus- Fideicommiss- und schatull -Gütern in Naturgetreuen, Künstlerisch Ausgeführten, farbigen Darstellungen nebst begleitendem Text*, Berlin T. V, 1862/1863

Tłumaczenia na język niemiecki: Brygida Jerzewska

Redaktor: Katarzyna Muzia
Skład i łamanie: Eugeniusz Strykowski

Publikację wydano przy finansowym wsparciu
Starostwa Sławieńskiego i Urzędu Gminy w Malechowie

Wydawca/Herausgeber: Fundacja „Dziedzictwo”, 76-100 Sławno, ul. A. Cieszkowskiego 2
Wydawnictwo „Region” 81-574 Gdynia, ul. Goska 8,
www.region.jerk.pl

ISBN: 83-89178-85-0

Druk/Druck: Sowa – Druk na życzenie, www.sowadruk.pl, tel. (22) 431 81 40

Spis treści

JAN SROKA (Sławno), WŁODZIMIERZ RĄCZKOWSKI (Poznań), <i>Potencjał natury i kultury: przywracanie szansy?</i>	7
DANUTA ANDRZEJEWSKA (Malechowo), <i>Dziś i jutro gminy Malechowo</i>	15
DERK STEGGEWENTZ (Rinteln), <i>Erinnerungen an Borkowo</i>	25
IGNACY SKRZYPEK (Koszalin), <i>Archeologia gminy Malechowo</i>	31
JACEK WIERZBICKI (Poznań), <i>Grobowiec megalityczny z Borkowa, stan. 1, gm. Malechowo, woj. zachodniopomorskie. Jedyne grób korytarzowy na ziemiach polskich?</i>	93
ANDRZEJ CHLUDZIŃSKI (Pruszcz Gdański), <i>Nazwy miejscowe gminy Malechowo</i> . . .	113
ŁUKASZ MICHAŁSKI (Słupsk), <i>Średniowieczne posiadłości Borków w ziemi sławieńskiej i białogardzkiej w kontekście udziału rodu w życiu politycznym Pomorza Słupskiego do początku XV wieku</i>	143
MAREK OBER (Szczecin), <i>Pamiętka z Tuluzy – o średniowiecznej architekturze kościoła w Malechowie</i>	159
SYLWIA WESOŁOWSKA (Szczecin), <i>Z dziejów szkolnictwa w gminie Malechowo do 1945 roku</i>	179
EWA GWIAZDOWSKA (Szczecin), <i>Pomorska sielanka – obraz gminy Malechowo utrwalony ręką fotografów i grafików</i>	197
JADWIGA KOWALCZYK-KONTOWSKA (Szczecinek), KONSTANTY KONTOWSKI (Darłowo), <i>Cmentarze gminy Malechowo</i>	239
ZBIGNIEW SOBISZ (Słupsk), <i>Parki dworskie gminy Malechowo</i>	267
Indeks osób	283
Indeks rzeczowy i nazw geograficznych	291
Lista adresowa Autorów	297

Pomorska sielanka – obraz gminy Malechowo utrwalony ręką fotografów i grafików¹

EWA GWIAZDOWSKA (SZCZECIN)

1. Kilka słów wprowadzenia

Gmina Malechowo położona jest w południowo-zachodniej części powiatu sławieńskiego, na lekko pofalowanym terenie przeciętym przez podmokłą dolinę rzeki Grabowej i kilka jej dopływów, z których największy to Bielawa przepływająca przez Niemice. W okolicy Ostrowca znajduje się duże jezioro rynnowe. Ziemię pokrywają pola i zagajniki, przeważające na północ od Grabowej, oraz lasy, dominujące na południe od rzeki. Przed II wojną światową gmina, podzielona na trzy parafie: Malechowo, Niemice i Ostrowiec, obejmowała sieć wsi i przysiółków rolniczych i rolno-rzemieślniczych. We wsi Malechowo (Malchow), stanowiącej centrum administracyjne gminy, zamieszkiwali również urzędnicy. Na terenie gminy istniały folwarki, z których w jedenastu znajdowały się siedziby ziemiańskie.

Gmina Malechowo, pomimo iż jest gminą wiejską, posiada stosunkowo bogate źródła ikonograficzne. Spośród kilkudziesięciu miejscowości w zebranych materiale najlepiej udokumentowane wizualnie są (podane w kolejności alfabetycznej): Gorzyca (Göritz), Kosierzewo (Kusserow), Niemica (Nemitz), Przystawy (Pirbstow), Święcianowo (Wiesenthal), a przede wszystkim Ostrowiec (Wusterwitz), który obok Malechowa był najznaczniejszą wsią na tym terenie, ale „górował” nad siedzibą administracji gminy, gdyż znajdowała się w nim rezydencja ziemiańska.

¹ Autorka gorąco dziękuje za pomoc Panu Janowi Sroce, którego staraniem zebrana została większość materiału ikonograficznego dotyczącego gminy Malechowo.

2. Materiały ikonograficzne dotyczące gminy Malechowo

Bogactwo źródeł obrazowych wynika nie tylko z faktu, że na terenie gminy istniały duże gospodarstwa rolne, których właściciele posiadali okazałe siedziby, godne ręki grafika czy malarza. Powodem powstawania widoków był także rozwój cywilizacyjny: gospodarczy i kulturalny, przejawiający się w: zakładaniu i rozbudowywaniu szkół, tworzeniu urzędów, fundacji socjalnych, sklepów, wznoszeniu i unowocześnianiu zajazdów, budynków mieszkalnych i gospodarczych, dworców kolejowych. Istotną rolę w tworzeniu widoków odgrywał patriotyzm lokalny wyrażający się w dążeniu do upamiętnienia własnych gospodarstw. Zarówno chłopskie domy, jak i kościoły, te okazalsze i te skromne, stały się przedmiotem zainteresowania wiejskiej społeczności pod wpływem docierających do poszczególnych miejscowości badaczy zajmujących się etnografią i historią sztuki. Właśnie rozwój prac badawczych, realizowanych od XIX wieku przez miłośników Pomorza skupionych w regionalnych towarzystwach, dzielenie się ich wynikami w trakcie wycieczek i prelekcji, pozwalało uświadomić mieszkańcom wsi wartość kulturową, historyczną i estetyczną krajobrazu, który stworzyli ich przodkowie i identyfikować się z nim (por. Szukała 2000: 56–57; Gwiazdowska 2001: 115). Pośredniczyły w przekazywaniu wiedzy i budowaniu lokalnego patriotyzmu ośrodki szkolne i stowarzyszenia o różnym profilu. Skupiały one mieszkańców i organizujące życie wiejskiej wspólnoty.

Widoki zachowały się przede wszystkim jako różnego rodzaju fotografie. Wiele zdjęć upamiętniających wygląd miejscowości i poszczególnych jej budynków wykonano z przeznaczeniem na pocztowe karty widokowe. Tego typu wydawnictwa miały charakter nie tylko pamiątkowy czy patriotyczny, ale i informacyjny oraz reklamowy. Drugą grupę stanowią liczne zdjęcia okolicznościowe upamiętniające zabudowania i wydarzenia z życia społeczności wiejskiej oraz prywatne uroczystości i spotkania rodzinne. Kolejna grupa to fotografie inwentaryzacyjne wykonywane na zlecenie placówek muzealnych lub przez badaczy przygotowujących publikacje. Te dzieła służyły dokumentacji i archiwizacji krajobrazu kulturowego. Analogiczną rolę spełniały też rysunki inwentaryzacyjne, należące do stosunkowo nielicznego zespołu prac graficznych. Technikami graficznymi wykonywano także najwcześniejsze widokówki, te z przełomu XIX i XX wieku, które są obecnie rzadkością. Grafiki artystyczne i obrazy tworzyli w XIX i XX wieku nieliczni miejscowi artyści, między innymi Rudolf Muchow i Richard Zenke. Byli oni silnie związani z ziemią ojczyzną, czuli potrzebę uchwycenia swoistego piękna oraz malowniczości

okolicznego krajobrazu i budowli, przede wszystkim siedzib ziemiańskich obecnej gminy Malechowo.

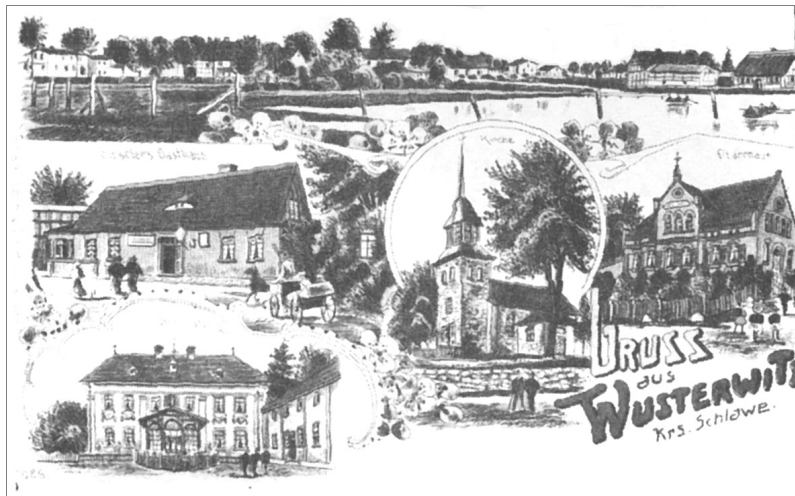
Widoki malechowskiego krajobrazu zaczęto tworzyć dość późno. Z wieku XIX znane są tylko pojedyncze przedstawienia pałaców. Większość przekazów ikonograficznych pochodzi z XX wieku. Spośród nich interesujące są szczególnie te informujące o obecnie już nie istniejących budowlach i ukształtowaniu przestrzeni wiejskiej, o otaczającej ją okolicy, a także o innych elementach współtworzących obraz życia na wsi, takich jak: aranżowanie wnętrza i otoczenia domów, pojazdy, ubiory. Pomocniczą rolę w odtworzeniu minionego pejzażu odgrywają dokładne pruskie mapy topograficzne wydawane od ostatniej dekady XIX wieku po lata II wojny światowej. Mówią one o: lokalizacji i rozplanowaniu wsi i założeń dworskich, przebiegu dróg, położeniu urządzeń gospodarczych i pomników natury czy kultury, konfiguracji okolicznego terenu.

Dotychczas zebrany materiał ikonograficzny obejmuje ponad 150 widoków przedstawiających 21 miejscowości (ogółem 41 – Sroka 2001/2002) położonych w gminie Malechowo. Niniejsze rozważania przygotowane zostały na podstawie tego zespołu źródeł. Jednak porównanie preferencji tematycznych z charakterem zabudowy poszczególnych wsi pozwala przypuszczać, że istnieją jeszcze przedstawienia wielu budowli gminnych, na które w przyszłości może uda się natrafić i włączyć je do badań obrazu Ziemi Sławieńskiej.

3. Siedziby ziemiańskie w ikonografii

Wybór z wiejskiego krajobrazu kulturowego motywów, głównie budowli, godnych obrazowego utrwalenia, zależny był w zasadniczym stopniu od tego, jak wysokie miejsce zajmował ich właściciel w hierarchii społecznej i jaką rolę te budynki spełniały. Dlatego najwcześniej zaczęto przedstawiać dwory i pałace. Ich obraz z czasem, już w XX wieku, został udokumentowany najdokładniej i najobficiej.

W drugiej połowie XIX wieku Alexander Duncker realizował projekt patriotycznego albumu, którego celem było upamiętnienie siedzib ziemiańskich na całym terytorium ówczesnego państwa pruskiego. W tomach wydanych około 1860 roku umieszczone zostały barwne litografie dwu dworów leżących na terenie gminy Malechowo: w Niemicy i Żegocinie (Segenthin). Wygląd dworu w Niemicy znany jest ponadto z dawnego zdjęcia i obrazu, a w Żegocinie ze zdjęć oraz litografii R. Muchowa (Gwiazdowska 2003: 85–87, 97–101). Inna rezydencja, przypuszczalnie wzniesiona później – okazały, historyzujący pałac w Ostrowcu – stała się

Ryc. 1. Pocztówka z Ostrowca, *Gruss aus Wusterwitz, Krs. Schlawa*: panorama, zajazd, kościół, plebania, pałac, XIX/XX wiek, chromolitografia (Michaelis 1988: 282)

w ostatniej dekadzie XIX wieku motywem litografowanej, barwnej pocztówki *Gruss aus Wusterwitz Krs. Schlawa*. Towarzyszyły jej cztery inne widoki wsi: panorama, kościół, plebania i zajazd (ryc. 1).

Pałac w Ostrowcu posiada najobszerniejszą dokumentację ikonograficzną ze wszystkich ziemiańskich siedzib położonych na terenie omawianej gminy, wykonaną w okresie od około 1890 roku po około 1981 rok. Pozwala ona śledzić wygląd gmachu nie tylko od strony fasady, ale i ogrodu, aranżację niektórych wnętrz, najbliższe otoczenie naturalne, a także formę krajobrazowego założenia parkowego (zbiory J. Sroki; Michaelis 1988: 283–287; Hynding 1989: 1289–1290). Porównanie poszczególnych przedstawień pałacu prowadzi do istotnych wniosków. Na najstarszym widoku, zdobiącym wskazaną wyżej kartę pocztową, gmach ukazany został od strony elewacji ogrodowej jako murowany, piętrowy, sześciosiowy budynek nakryty dachem z dwiema kondygnacjami lukarn. Dwie osie środkowe, wydzielone pilastrami w wielkim porządku, poprzedzał parterowy ganek. Analogiczne, lecz wąskie pilastry podkreślały wągły pałacu. Gładko tynkowaną elewację zdobił rząd festonów umieszczonych w partiach muru między oknami kondygnacji parteru i piętra. Po prawej stronie pałacu rysownik ukazał część prostopadłego bocznego skrzydła, także piętrowego, choć niższego, dzielonego lizenami. Jednak skrzydło to w rzeczywistości znajdowało się po stronie lewej, co widać na zdjęciu elewacji ogrodowej wykonanym w 1938 roku. Powodem niewłaściwego usytuowania skrzydła był błąd litografa, który powtarzając na

plącie rysunek projektowy, zapomniał go odwrócić i w rezultacie na wydruku budowla pojawiła się w lustrzanym odbiciu. Przed pałacem litograf utrwalił ogrodzony gazon analogiczny do tego, jaki na późniejszych zdjęciach widoczny był przed fasadą. Trudno określić na podstawie znanych ujęć, jak wyglądało powiązanie skrzydła bocznego z głównym. Według widokówki stykały się one tylko węglami, a według zdjęcia z 1938 roku boczne skrzydło łączyło się z głównym, współtworząc z nim plan litery L. Z analizy przedstawień pałacu wynika, że elewacje frontowa i ogrodowa nie odpowiadały sobie. Wykonane w pierwszej dekadzie XX wieku zdjęcie ukazuje 12-osiową fasadę dzieloną pilastrami na przemian na dwie i trzy osie. Być może XIX-wieczny litograf dążąc do harmonii proporcji, „skrócił” główne skrzydło. Może było ono krótsze, a dopiero na przełomie wieków zostało przedłużone i ściśle połączone z bocznym. Reprezentacyjny wygląd budowli nadaje figura kobieca umieszczona na fasadzie nad wejściem, między oknami piętra, oraz widoczny poniżej płaskorzeźbiony wieniec, którego symbolikę można interpretować w rozmaity sposób. Ozdobne rabaty biegną wzdłuż fasady podobnie jak od strony ogrodu. Poza nimi teren przed portalem na początku XX wieku nie został jeszcze zagospodarowany i gmach wydaje się być „nagi”. Postacie pozujące przed pałacem świadczą o formie strojów noszonych przez jego mieszkańców i służbę.

Kolejne zdjęcie ostrowieckiego pałacu pochodzi z marca 1913 roku (Michaelis 1988: 286). Na lewo, w pewnej odległości, stał wówczas ceglany, piętrowy budynek gospodarczy. Fotografie wykonano okazjonalnie, aby upamiętnić przybycie młodej pary – Reinholda i Käthe Stenzlów. Uwieczniono na niej uroczystą dekorację fasady naturalnymi festonami. Także alejkę z młodych jodeł, prowadzącą do ogrodzonego gazonu zajmującego środek podjazdu, połączono festonami, tworząc trasę uroczystego „wkroczenia”, na wzór dawnych dworskich zwyczajów. Dekoracje te były niezbędne, gdyż wczesną wiosną pałac pozbawiony upiększającej roślinności wyglądał smutno, a wrażenie to potęgowały bezlistne korony parkowych drzew wylaniające się zza niego. Nie pasował więc do radosnej uroczystości. Budowla prezentuje się lepiej na karcie pocztowej z okresu międzywojennego, litografii Rudolfa Muchowa z 1924 roku i fotografiach z 1938 roku, dokumentujących zarówno elewację frontową, jak i wspomnianą już ogrodową w porze letniej (Michaelis 1988: 282–283; Hynding 1989: 1290). Przed frontem wyrosły drzewka posadzone między oknami, około 1938 roku ozdobnie przycinane, a od strony ogrodu wokół ganku bujnie pięła się winorośl. Widoczna na ujęciu jodła miała piękny stożkowaty kształt, a gazon przed podjazdem zdobiły niskie krzewy różane. Stan taki utrzymał się do lat 80., co potwierdza zdjęcie z tego okresu (Mi-

chaelis 1988: 283). Zachowało się nawet ogrodzenie oddzielające podjazd od reszty założenia.

We wnętrzach pałacu w Ostrowcu – pokoju biurowym i pomieszczeniach mieszkalnych, udokumentowanych fotograficznie w 1925 roku, podziwiać można spokojny, funkcjonalny wystrój (Michaelis 1988: 286, 287). Na wschodnich dywanach, jedynych przedmiotach zbytku, stoją meble pochodzące z różnych epok: historyzujące, secesyjne i modernistyczne. Świadczą one o związkach mieszkańców z przeszłością, jednoczesnym pielęgnowaniu tradycji i nadszaniu za modą. Gładkie ściany zdobią tylko niewielkie pejzaże i zdjęcia portretowe. Zamiast witryn z licznymi bibelotami, na stołach i narożnym stoliku ustawiono pojedyncze ceramiczne bądź kryształowe wazy. Tłok panuje jedynie na biurku służącym do pracy. Zgodnie z duchem nowoczesności ogrzewanie zapewniają kaloryfery, a światło elektryczne żyrandole.

Zdjęcia ostrowieckiego parku (Michaelis 1988: 284) pokazują założenie w stylu angielskim z fachowo dobranymi krzewami i drzewami tworzącymi dekoracyjne grupy zieleni na wypielęgnowanym trawniku przeciętym precyzyjnie wyznaczoną ścieżką. Dbano, by park miał swoje osobliwości dodające mu uroku, a właścicielom prestiżu. Dlatego uwieczniono na fotografii stuletni dąb, który według legendy posadzony został w czasie pobytu na tej ziemi wojsk napoleońskich.

Pozostałe pałace i dwory w: Borkowie (Borkow), Karwicach (Karwitz), Kosierzewie, Kusiach (Kuths), Laskach (Latzig), Darskowie (Limbrechtshof), Podgórkach (Detsch Puddiger), Sulechówku (Klein Soltikow) zdawały się, sądząc po zebranej dokumentacji, nie budzić tak dużego zainteresowania. Zazwyczaj znane są z jednej fotografii, nieraz rozpowszechnianej jako pocztówka, chociaż monumentalna forma niektórych budowli zdaje się zasługiwać na więcej uwagi. Poza tym większość dworów (w: Borkowie, Kosierzewie, Kusiach, Laskach, Sulechówku podobnie jak te w Niemicy i Żegocinie) stała się w 1924 roku tematem litografii, zazwyczaj szkicowych, Rudolfa Muchowa, który, podążając śladami wszystkich siedzib ziemiańskich Ziemi Sławieńskiej, dostrzegał w nich raczej malowniczy motyw wart pamiątkowego widoku niż przedmiot wymagający dokumentacji uwieczniającej jego historyczne znaczenie.

Do utrwalanych okazałych gmachów należał renesansowy pałac w Sulechówku, znany ze zdjęcia (ryc. 2) oraz litografii R. Muchowa (Busche 1989b: 1201, 1198). Ukazują one, od strony ogrodu, gmach wieloosiowy, dwupiętrowy, zwieńczony tralkową attyką z figurami i wazami, od strony elewacji ogrodowej. Narożna wieża na planie kwadratu nadawała pałacowi rys obronnego zamku. Arkadowe wejście o łuku półpełnym mieściło się w parterowej przybudówce na osi środkowej. Okna tej przybu-

Ryc. 2. Pałac w Sulechówku (Bussche 1989b: 1201)

Ryc. 3. Pałac w Kusicach (Bussche 1989a: 976)

dówki, jak i drugiej – piętrowej, dostawionej do krótkiej elewacji bocznej, zamknięte były łukami półpełnymi.

Także klasycyzujący pałac w Kusicach znany jest z fotografii (ryc. 3) i litografii R. Muchowa (Bussche 1989a: 976–977). Są to widoki neorenesansowego gmachu o czystej, kubicznej formie. Pałac wzniesiony na planie wydłużonego prostokąta był piętrowy, nakryty spłaszczonym dachem, jedena-

stoosiowy. Posiadał gładki cokół, dolną kondygnację boniowaną, oddzieloną szerokim pasem tynku od górnej, gładko tynkowanej, z boniowanymi węglami. Wydatny gzyms koronujący przerwany był przez fronton wieńczący trójosiowy, piętrowy ryzalit oświetlony wysokimi arkadowymi oknami. Ryzalit poprzedzono parterowym portykiem, rytmicznie powtarzającym jego formy. Motyw wysokich arkadowych okien powtórzono też w bocznej, piętrowej dobudówce prowadzącej na taras wsparty na filarach.

Okazały, choć mniej interesujący estetycznie ze względu na niezgrabne proporcje, był gmach historyzującego pałacu w Karwicach, utrwalony na międzywojennej pocztówce *Karwitz Kr. Schlawe* (ryc. 4). Jego piętrową, jedenastoosiową fasadę akcentował nawiązujący do form gotyckich, pięcioosiowy pseudoryzalit zwieńczony niskim, schodkowym szczytem z osią środkową wpisaną w profilowane obramienie zamknięte łukiem Tudora.

Ryc. 4. Pocztówka z Karwic, *Karwitz, Kr. Schlawe*: sklep kolonialny M. Dollase, pałac, panorama zza stawu, ulica ze szkołą po lewej (Anger, Gumz 1989: 949)

Dwór w Borkowie, znany zarówno z wykonanego w zimowej szacie zdjęcia, jak i z litografii R. Muchowa (Anonim 1989: 996), ukazany od strony parkowego naroża, sprawia wrażenie bryły niejednolitej stylowo, złożonej z elementów nawarstwiających się na siebie w trakcie kilku faz

budowy. Budowla, wielkością przypominająca willę, wzniesiona była na planie trudnym do identyfikacji. Jej głównemu, piętrowemu skrzydłu pospolity charakter nadawały proste okna o podziale krzyżowym i skromny prostokątny ganek nakryty pulpitem dachem. Z głównym skrzydłem kontrastowały skrzydła boczne, lewe widoczne z przodu, parterowe z ciągiem ozdobnych okien arkadowych oraz równoległe do niego, wylaniające się w głębi prawe, piętrowe, wyższe nieco od skrzydła głównego, nakryte łamanym dachem. Aurę malowniczości zapewniała dworowi otaczająca go urozmaicona roślinność parkowa.

Bardziej atrakcyjny estetycznie był niewielki, otoczony starym parkiem, klasycyzujący dwór w Kosierzewie, wzniesiony na planie wydłużonego prostokąta, dwukondygnacyjny, o niskim piętrze przypominającym *mezzanino*. Jak pokazuje dawna fotografia (Ryc. 5), jedenastoosiową fasadę zdobiło na osi środkowej okno termalne umieszczone nad lekkim gankiem oraz duże trójdzielne okna oświetlające osie boczne. Litografia R. Muchowa (Görlitz 1989: 980) przedstawia ten dwór bardzo sumarycznie, umieszczając go na wzgórku w otoczeniu drzew biegnących kulisowo od pierwszego planu w głąb. W Kosierzewie był i jest jeszcze tak zwany nowy dwór, (ryc. 6) zbudowany w 1927 roku, w czasach nazistowskich użytkowany jako całoroczny dom socjalny (Görlitz 1989: 985–986). Typowy dla tego okresu murowany, piętrowy gmach o zwartej, zasadniczo trójosiowej bryle nakrywał czterospadowy dach mieszczący mansardę. Wywodząca się z nurtu architektury wernakularnej prosta, funkcjonalna forma tego dworu nawiązuje do zunifikowanego miejskiego budownictwa

Ryc. 5. Dwór w Kosierzewie (Görlitz 1989: 985)

XVIII-wiecznego. Jej gładkie ściany zdobią tylko różnej wielkości skrzynkowe okna, niektóre zaopatrzone w okiennice, rozmieszczone symetrycznie względem osi środkowej. Od strony ogrodu dom posiadał prostokątną werandę o szklanych ścianach wmontowanych w murowany szkielet.

Zbliżoną formę stylową reprezentował dwór Limbrechta v. Schlieffena w Darskowie (ryc. 7), należący do większego założenia architektoniczno-ogrodowego związanego z folwarkiem, utrwalonego na zdjęciu z okresu budowy około 1922–1923 roku (Anonim 1989: 999). Dwór ulokowano na

Ryc. 6. Nowy dwór w Kosierzewie (Görlitz 1989: 986)

Ryc. 7. Dwór w Darskowie koło Lejkowa (Anonim 1989: 999)

szczycie wzniesienia, którego stok uformowany został w tarasy ogrodowe przecięte ścieżkami i schodkami. Podłużna, piętrowa budowla, nakryta wysokim czterospadowym dachem z lukarnami, upiększona była arkadowym portykiem wgłębnym, akcentującym oś środkową. Dwa pasy wielodzielnych okien z okiennicami podkreślały statykę budowli, której towarzyszyło skrzydło boczne, ustawione prostopadle, powiązane łącznikiem. Było ono parterowe, nakryte łamanym dachem mansardowym, oświetlone oknami analogicznymi jak w skrzydle głównym.

Dwór w Podgórkach, istniejący do dziś, dawne zdjęcie (Michaelis 1988: 344) przedstawia na skraju parku angielskiego (Domke 1989: 877) jako budowlę o cechach klasycyzujących – czworobok zbliżony do kwadra-

Ryc. 8. R. Muchow, *Dwór w Laskach*, litografia (Hoevel 1989: 995)

tu, piętrowy, na wysokiej podmurówce, nakryty silnie spłaszczonym, czterospadowym dachem o szerokim okapie. Poziome linie elewacji podkreślono ciągłym gzymsem podokiennym i szeregami okien z odcinkowymi gzymsami naczółkowymi i okiennicami, a także kolumnową dobudówką z werandą osłanianą markizami i z tarasem.

Dwór w Laskach (ryc. 8) znany jest tylko z litografii R. Muchowa (Hoevel 1989: 995). Pokazał on jego środkową partię, która powstała przypuszczalnie w trakcie rozbudowy tradycyjnego, długiego, wieloosiowego, parterowego budynku nakrytego wysokim dachem. Sześć środkowych osi tworzyło piętrową nadstawkę nakrytą dwuspadowym dachem. Dwuosiowy wgłębny portyk zwieńczony tarasem poprzedzały schody. Wszystkie okna parteru zamykały łuki odcinkowe, a prostokątne okna piętra upiększono trójkątnymi naczółkami. Ta rozbudowa nadała dworowi bardziej reprezentacyjny charakter.

4. Obrazy wsi

Obraz samych wsi znany jest ze zdjęć ogólnych: lotniczych, panoram o różnym zasięgu oraz perspektyw ulic. Pod tym względem najobszerniej, na sześciu fotografiach lotniczych uchwyconych z różnych stron geograficznych, udokumentowano wieś Borkowo i jej okolice. Ujęcia wykonane w 1933 roku w plastyczny pokazują: sposób przestrzenny układ wsi², jej rolnicze otoczenie, sieć dróg łączących ją z innymi miejscowościami i dróg gospodarczych, ich zadrzewienie, rozmieszczenie oraz kształt terenów leśnych i podmokłych, relacje przestrzenne z sąsiadującymi wsiami, przede wszystkim Lejkowem. Niestety, kąt wykonania zdjęć w stosunku do terenu na większości z nich uniemożliwia prawidłowe odczytanie topograficznego ukształtowania tego terenu. Z reguły czytelny jest natomiast przestrzenny układ działek i formy ich zabudowy.

Dokumentację lotniczą posiada też wieś Przystawy, jednak zdjęcie zostało ograniczone do przedstawienia z niewielkiej wysokości zabudowy samej miejscowości i to bez obszarów peryferyjnych (Last 1989: 1085). Dostarcza ono zatem głównie danych o wielkości, układzie i rozmieszczeniu zagród, ich wzajemnych relacjach przestrzennych oraz formach, rzadziej konstrukcji, poszczególnych budynków.

Kompozycją na pograniczu widoków z lotu ptaka i panoram jest zdjęcie Niemicy rozpowszechniane na karcie pocztowej *Blick auf Niemitz* (ryc. 9). Daje ono, ujęty z pewnego oddalenia, plastyczny obraz rozmieszczenia wiejskiej zabudowy zlokalizowanej w lekko pofalowanym typowym pomorskim pejzażu morenowym, na tle łagodnego, rozległego wzniesienia w tle. Wokół rozciągają się pola, a w nieco dalszej odległości zieleń lasów. Zagrody, głównie niewielkie gospodarstwa pracowników folwarcznych, tworzą dość zwartą formę przestrzenną, przy czym istotnym elementem jej sylwetki jest zadrzewienie.

Panoramy wsi, zarówno ogólne (np. fotografia Białęcina (Ballenthin) (Michaelis 1988: 327), litografia Ostrowca na pocztówce *Gruss aus Wusterwitz, Krs. Schlawe* (ryc. 1), jak i fragmentaryczne (np. inwentaryzacyjne zdjęcie Malechowa³ oraz fotografie Gorzycy, Karwic, Malechowa, Ostrowca, Żegocina – ujęcia od strony stawów, o których będzie mowa dalej), świadczą, że poza Białęcinem wsie położone były na terenie stosunkowo równym, w pobliżu akwenu wodnego. Białęcino, według mapy topograficznej (Kunde 1989: 835) i fotografii (Michaelis 1988: 327) ukazującej je zza szerokiej równiny dolinnej rzeki Grabowy, leżało w niewielkim, podmokłym obniżeniu między ciągami wzniesień, z jednej strony ła-

² Zdjęcia w zbiorach Instytutu Herdera w Marburgu, nr inw. 57 511; 57 959–57 963.

³ Muzeum Narodowe w Szczecinie (MNS), nr inw. A/Foto XV/1198/1.

Ryc. 9. Pocztówka z Niemicy, *Blick auf Nemitz*, 1910 (zbiory J. Sroki)

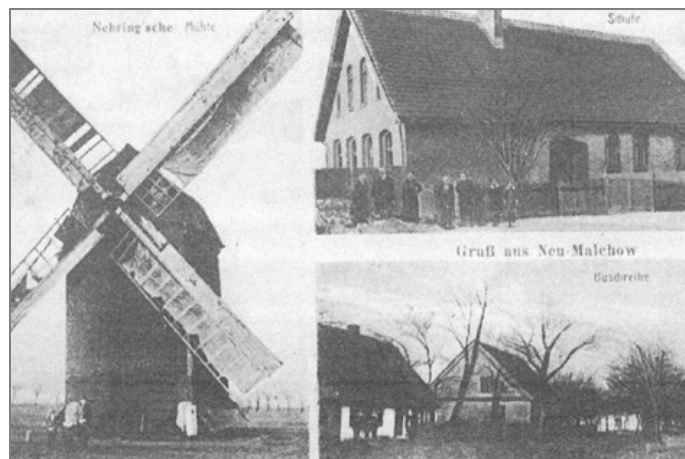
łagodnie spływającymi ku dolinie rzeki, a z przeciwnej strony nieco wyższymi i bardziej stromymi.

Domostwom mieszkalnym, zazwyczaj niskim, towarzyszyły lub otaczały je górujące nad nimi drzewa (widok zza stawu na fragment Gorzycy w okolicy szkoły na pocztówce *Gruß aus Göritz b. Alt = Malchow*) (ryc. 10). Oślały one niską, parterową zabudowę wsi, co szczególnie widoczne jest na kompozycjach panoramicznych (por. panorama Białęcina – Michaelis 1988: 327), ochraniały przed niekorzystnym wpływem atmosferycznym i polepszały aurę, stwarzając swoisty mikroklimat.

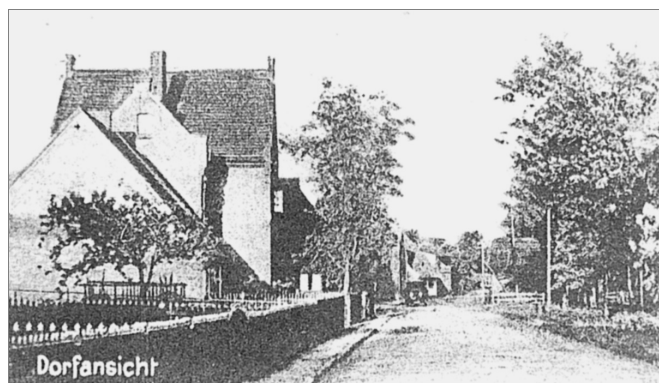

Ryc. 10. Pocztówka z Gorzycy, *Gruß aus Göritz b. Alt-Malchow*: zajazd, widok zza stawu ze szkołą, dąb cesarski (zbiory J. Sroki)

Na kartach pocztowych zazwyczaj pojawiały się fotografie perspektyw wiejskich ulic. Dostarczały one bardziej szczegółowych wiadomości o zwartości zabudowy oraz wyglądzie i konstrukcji domów, o rozplanowaniu i zagospodarowaniu samych ulic. Widoki te stanowią stosunkowo miarodajną wizytówkę poszczególnych wsi, do których należą: Gorzyca (*Dorfstraße* na karcie *Gruß aus Göritz, Kreis Schlawe*, Karwice (*Schule mit Dorfstraße* na karcie *Karwitz Kr. Schlawe* (ryc. 4), Malechówko (*Buschreihe* na karcie *Gruß aus Neu-Malchow* (ryc. 11), Ostrowiec (*Gasthof mit Dorfdurchsicht von W. Wilhahn* na karcie bez tytułu, Hynding 1989: 1291 oraz *Molkerei Wilhahn/Rissmann/Piepenstock* (Michaelis 1988: 274), Przystawy na karcie *Dorfansicht* (ryc. 12), Święcianowo (*Dorfstraße mit Molkerei* na karcie *Gruß aus Wiesenthal, Kr. Schlawe* (ryc. 13), Żegocino (zdjęcie *Dorfstraße* na trójwidokowej karcie bez tytułu (ryc. 14). W większości wsi domy były ustawione kalenicowo do drogi i stanowiły ujednolicony szereg. Spośród nich wyróżnia się ulica w Święcianowie, gdzie chałupy stawiano szczytem do drogi, oraz ulica w Przystawach, złożona z domów o rozmaitych kształtach. Chałupy rolników zdobiły przedogródki, natomiast budynki użytkowane wspólnie miały otwarty dostęp do drogi. Przed niektórymi z nich tkwiły żerdzie pełniące rolę masztów, zapewne przeznaczone do wieszania flag z okazji świąt, uroczystości historycznych czy politycznych oraz okazjonalnych pochodów. Świadczyły one o organizacyjnym przygotowaniu mieszkańców wsi do czynnego udziału w życiu wspólnoty. W niektórych miejscowościach (np. w Przystawach czy Żegocinie) wyodrębniono chodniki. Wzdłuż ulic w większości wsi biegle szpalery bądź też rosły pojedyncze drzewa.

Ryc. 11. Pocztówka z Malechówka, *Gruß aus Neu-Malchow*: wiatrak, szkoła, ulica

Ryc. 12. Ulica w Przystawach ze szkołą po lewej (Kautz 1981: 70)

Ryc. 13. Pocztówka ze Święcianowa, *Gruß aus Wiesenthal, Kr. Schlawe*: zajazd W. Vehlowa, chałupa R. Boje, ulica z mleczarnią po prawej (Albrecht 1989: 1273)

Ryc. 14. Pocztówka z Żegocina, bez tytułu, widok zza stawu: dwór, ulica z zajazdem, sklepem i szkołą po prawej (Rutz 1989: 1187)

Gospodarstwa chłopskie obserwować można nie tylko na panoramach, widokach z lotu ptaka czy perspektywach ulic. Bardzo częstym motywem przedstawień były pojedyncze zagrody oraz same chałupy czy budynki gospodarcze. Cenne, precyzyjne źródło wiedzy o nich stanowią rysunki inwentaryzacyjne, choć mankamentem takich przedstawień jest brak naturalnego kontekstu. Zebrany materiał obejmuje przedstawienia odnoszące się do 14 wsi, zarówno archiwalne, sprzed II wojny światowej, jak i współczesne, pamiątkowe, wykonywane w trakcie tak zwanych podróży sentymentalnych, oraz dokumentacyjne.

Ryc. 15. Pocztówka z Przystawów, *Pirbstow in Pommern, Kreis Schlawe* (Last 1989: 1085)

Najobfitszy i różnorodny zespół zdjęć odnosi się do wsi Przystawy. Na wzmiankowanym już zdjęciu lotniczym z około 1937 roku, wykonanym od strony wschodniej, opublikowanym na pocztówce *Pirbstow in Pommern, Kreis Schlawe* (ryc. 15), widać przestrzenną formę wsi, przebieg części ulic, układ zabudowy na parcelach i jej relacje z otoczeniem. Dokładnie widoczne są duże czworoboczne zagrody. Można wśród nich rozpoznać zarówno te złożone z budynków stojących oddzielnie, jak i tworzące zwarty zespół zwany dworem czworokątnym (*Vierkanthof*). Czytelne są też gospodarstwa mniejsze, złożone z chałupy i ustawionego równolegle budynku gospodarczego, oraz pojedyncze domy mieszkalne. Omawiany widok Przystawów jest ponadto potwierdzeniem dużej roli, jaką odgrywały w obrazie wsi drzewa, ściśle powiązane z tkanką budowlaną, rosnące zarówno w zagrodach, przy ulicach, jak i na obrzeżach gospodarstw.

W zabudowie Przystawów przeważała odsłonięta konstrukcja ryglowa wznoszona według wzorów dolnosaskich. Do takich tradycyjnych gospodarstw należała zagroda Bertholda Kusserowa (ryc. 16) z rozłożystą, niską chałupą nakrytą wysokim, mieszczącym dwie kondygnacje, ceramicznym dachem naczółkowym. Analogiczną, kratownicową konstrukcję ryglową posiadały dwa budynki bramne w Przystawach – jeden należący do nieokreślonego właściciela, nakryty naczółkową, niższą strzechą, którego zdjęcie ukazało się w *Bauernkalender* z 1932 roku (reprodukcja w Anonim 1987: 201). oraz drugi – należący do zagrody Bertholda Schünemanna, nakryty już dachem ceramicznym, świadczącym o stopniowym podnoszeniu się poziomu cywilizacyjnego i wzroście bogactwa poszczególnych rolników, a także o odchodzeniu od tradycji budowlanej w celu lepszego przeciwpożarowego zabezpieczenia gospodarstw. Ten drugi budynek znany jest ze zdjęcia wykonanego w 1938 roku (ryc. 17) w trakcie zwiedzania wsi przez powiatowe stowarzyszenie kobiet wiejskich (*Landfrauenchaft des Kreises Schlawe*) – organizację zachęcającą kobiety i umożliwiającą im nadążanie za zmianami cywilizacyjnymi przy jednoczesnym kultywowaniu tradycyjnych obyczajów. Część budynków we wsi była otynkowana, co widać zarówno na zdjęciu lotniczym, na ujęciu perspektywy głównej ulicy (*Aus der Heimat Rügenwalde* 1981: 70), jak i na muzealnej fotografii rzadkiej już wówczas kurnej chałupy⁴ (ryc. 18). Fotografia pochodząca ze zbioru dokumentującego dawną pomorską kulturę ludową przedstawia prostokątny, parterowy budynek z częścią mieszkalną, sygnalizowaną przez parę okien, i częścią inwentarską. Chałupę nakrywała czteropołaciowa, przypłaszczona strzecha, w części kalenicowej wzniesiona, zaopatrzona w dymniki. Przed wejściem stoi niska, odeskowa-

⁴ MNS, nr inw. A/Foto XVII/1402.

Ryc. 16. Przystawy, chałupa Bertholda Kusserowa (Last 1989: 1087)

Ryc. 17. Przystawy, stodoła Bertholda Schünemanna

wana szopa, ściany domu ocienia kilka drzew, a na ogrodzeniu ustawionym wokół zagrody suszą się sieci i odzież.

Również w wypadku innych wsi istnieją przedstawienia różnych form chałup, zarówno tradycyjnych, jak i nowych, a także układu zabudowy. Bogatym źródłem jest ikonografia Gorzycy. Przede wszystkim cenny dokument historycznych form budowy zagród stanowi pochodząca z 1962 roku inwentaryzacja gospodarstwa Bertholda Dählinga (Michaelis 1989a: 902–903, 905). Inwentaryzacja obejmuje rzut całej czworobocznej zagrody oraz widoki od frontu, boczne i przekroje domu mieszkalnego, budynku inwentarskiego, stodoły z przejazdem bramnym oraz wolno stojącego pieca

Ryc. 18. Przystawy, kurna chata (zbiory Muzeum Narodowego w Szczecinie, zdjęcie inwentaryzacyjne)

chlebowego. Rysunki te są dokumentacją budownictwa ryglowego, wznieszonego od 1794 roku (budynek bramny), i etapów jego stopniowej przebudowy w XIX wieku: w 1800 roku – chałupy, pierwotnie kurnej, i piekarni, w 1820 roku – obory, w 1844 roku – stodoły. W Gorzycy w pierwszych dziesięcioleciach XX wieku, jak wynika ze zdjęć na pocztówkach *Gruß aus Göritz b. Alt-Malchow* (ryc. 10) i *Gruß aus Göritz, Kreis Schlauwe* (ryc. 11), było jeszcze sporo chałup o formach dolnosaskich. Unowocześnienia polegały na tynkowaniu ścian chałup, zakładaniu ceramicznych dachów oraz pokrywaniu budynków gospodarczych dachami o płaskich połaciach, czego przykładem jest utrwalona na drugiej z pocztówek zagroda Cletza. Na obrzeżach wsi na początku lat 30. zaczęły powstawać niewielkie domy mieszkalne projektowane według nowoczesnych zasad: 2–3-osiove, dość wąskie, nakryte dwuspadowymi dachami ceramicznymi. Ich przykłady zamieszczone są na zdjęciu zatytułowanym *Chaussee nach Pirbstow* na karcie pocztowej *Göritz Kreis Schlauwe* (ryc. 19).

We wsi Święcianowo znajdowały się liczne zagrody wznoszone w konstrukcji ryglowej, kratownicowej. Jak już wspomniałam, tworzyły one szeregi domów zwróconych szczytem do drogi, widoczne na zdjęciu z pocztówki *Gruß aus Wiesenthal* (ryc. 13), lub stojące odrębnie czworoboczne zagrody, na przykład Scheidelhof (Michaelis 1988: 379). Bogaci gospodarze, do których należał R. Boje, stawiali domy murowane, takie jak dom ukazany na tej samej pocztówce. Posiadał on okazałe drzwi wejściowe: w obramieniu o łuku odcinkowym, dwuskrzydłowe, z nadświetłem, zdobione profilowanymi kasetonami. Oś wejścia zaakcentowano pseudoryzalitem.

Ryc. 19. Pocztówka z Gorzycy, *Göritz Kreis Schlawa*: sklep kolonialny H. Dummera, widok zza stawu, szkoła, droga do Przystawów (zbiory J. Sroki)

Chałupa podskarbiego w Sulechówku (Bussche 1989b: 1201) proporcjami nawiązywała do dolnosaskiej tradycji, ale technika budowy i dyspozycja elewacji frontowej świadczą o innym jej rozplanowaniu i użytkowaniu. Na zdjęciu utrwalał dom szeroki, kilkusiośowy, niski, tynkowany, z oknami o podziale T, nakryty naczółkowym dachem ceramicznym. Wejście do niego znajdowało się w przybudówce nakrytej odcinkiem przedłużonej połaci dachowej i poprzedzonej schodkami prowadzącymi do ozdobnego przedogródka.

Na rodzinnym, pamiątkowym, a obecnie już archiwalnym zdjęciu działki Fritza Piepera z Białęcina z czterowidokowej karty pocztowej bez tytułu (ryc. 20), ujętym od strony pastwiska dla krów, w tle sceny rodzajowej przedstawiającej rolnika wraz synem i pomocnikami w otoczeniu zadbanego inwentarza, uwidoczniono bogatą chałupę z wielobocznym gankiem ustawioną w głębi zagrody. Jest ona otynkowana, od strony ogrodu rozbudowana o wystawkę oświetloną dużym, trójdzielnym oknem. W innej białęcińskiej zagrodzie znajdowała się chałupa o dolnosaskich proporcjach, otynkowana i nakryta dachem naczółkowym. Towarzysząca jej stodoła była drewniana, oszalowana deskami, nakryta dwuspadowym dachem ceramicznym (według stanu z 1981 roku – Michaelis 1988: 329).

Panorama wsi Karwice i perspektywa głównej ulicy w Karwicach z widokówki *Karwitz Kr. Schlawa* (ryc. 4) pokazują, że w tej wsi parcele były niewielkie, a formy chałup znajdowały się już na pograniczu tradycji. Wprawdzie zachowały dawne proporcje w zakresie planu, ale tradycyjne dachy naczółkowe stopniowo zastępowano przez dwuspadowe, ceramiczne. Podobne domy, szerokofrontowe, o różnej liczbie osi, niejed-

nokrotnie z podwójnymi wejściami oraz z dodatkowymi wejściami bocznymi w ścianie szczytowej udokumentowano na zdjęciach wykonanych we wsi Kosierzewo (Kusserow) prawdopodobnie po II wojnie światowej, o czym świadczy wygląd otoczenia (Görlitz 1989: 983). Chałupy te były budowane z przeznaczeniem dla rodzin pracowników folwarku.

Ryc. 20. Pocztówka z Białęcina z 1932 roku, bez tytułu; szkoła, pomnik ofiar wojny, zagroda F. Piepera, poczta (Michaelis 1988: 327)

Analogiczne jak w Kosierzewie były chałupy w Malechowie i Malechówku – szerokie, kryte wysokimi dachami dwuspadowymi. Utrwalone zostały na dokumentacyjnym zdjęciu muzealnym⁵ i na pocztówce *Grüß aus Neu Malchow* (ryc. 11). Zdjęcie muzealne ukazuje też (wyjątkowo) budynek stodołno-inwentarski. W części przeznaczonej dla zwierząt jest on murowany z cegły, z charakterystycznymi małymi okienkami o łuku odcinkowym, a w części stodołnej drewniany, oszalowany deskami.

Wnętrza chałup we wsiach malechowskich nie zostały udokumentowane. Tylko w jednym wypadku znany jest wygląd ceramicznego pieca z ozdobnych kafli z widokami w typie niderlandzkim, będącego prywatną własnością mieszkańca Kusic (ryc. 21). Wyjątkowa uroda i rzadkość tego zabytkowego pieca były powodem uwzględnienia go pieca w muzealnej inwentaryzacji obiektów dawnej kultury materialnej⁶.

⁵ MNS, nr inw. A/Foto XV/1198/1.

⁶ MNS, nr inw. A/Foto XIII/Kusice.

Ryc. 21. Kusice, zabytkowy piec (zbiory Muzeum Narodowego w Szczecinie, zdjęcie inwentaryzacyjne)

5. Budynki użyteczności publicznej

Wiejskie chałupy oprócz funkcji podstawowych (mieszkalnych) pełniły także inne – wtórnie nadane im role, które z czasem przejmowane były przez nowe, celowo wznoszone budynki. Do przedstawień tego rodzaju domów wiejskich należy punkt pocztowy (Poststelle) w Białęcinie, zorganizowany w niewielkiej chałupie małorolnego chłopa czteroosiowej(?), nakrytej dwuspadowym ceramicznym dachem, z ławeczką pod oknem ozdobionym dwiema firankami o charakterystycznym przewiązaniu w połowie wysokości. Elewację domu ocienia szereg drzewek. Zdjęcie poczty wraz z trzema innymi fotografiami współtworzyło obraz wsi na pamiątkowej widokówce z 1932 roku (ryc. 20) (Kunde 1989: 838).

Jeden z motywów powyższej pocztówki to budynek szkolny, który należał do najczęstszych tematów widoków gminy Malechowo. Fotografie szkół stanowią około 10 % analizowanej ikonografii. Świadczą o tym, że właśnie posiadanie szkoły w tej gminie uznawano za jeden z głównych powodów do dumy. Szkoła obok dworu, a w większej liczbie wypadków niż kościół i zajazd, uznana była za godny uwagi i reprezentatywny element zabudowy. Współtworzyła przestrzenny obraz poszczególnych wsi i życia lokalnej społeczności, szczególnie w małych miejscowościach, jak

na przykład Malechówko. Znany jest widok szkół w: Białęcinie, Gorzycy, Karwicach, Kosierzewie, Malechówku, Niemicy, Ostrowcu, Pękaninie (Panknin), Podgórkach, Przystawach, Święcianowie i Żegocinie. W większości miały one formę dużych chłopskich domów mieszkalnych, na przykład zdjęcia przypominającej dolnosaską chałupę szkoły w Żegocinie (ryc. 14 – drugi budynek po prawej) (Michaelis 1988: 349, 23; Rutz 1989: 1187). Różniły się od nich głównie detalami architektonicznymi, formą okien czy często stosowanym wgłębnym portykiem.

Szkoła w Białęcinie pokazana została od strony fasady na zdjęciu z przełomu lat 1917 i 1918, na którym sportretowano też nauczyciela z rodziną (Michaelis 1988: 22), oraz ukosem od strony elewacji tylnej (pocztówka wskazana wyżej). Mieściła się w budynku parterowym, sześciosiowym, nakrytym dwuspadowym dachem, częściowo ceramicznym, a częściowo jeszcze trzcinowym. W szerokiej ścianie szczytowej miała cztery osie okienne, a na poddaszu dwie. Charakterystyczną cechą fasady tej szkoły były wysokie, ośmiodzielne okna, przypominające dwa okna zwykle, ustawione jedno nad drugim. Zapewniały one dobre oświetlenie sal lekcyjnych. Niektóre okna chronione były okiennicami. Na ścianie obok wejścia wisiała skrzynka pocztowa. Od ogrodu budynek poszerzono o przybudówkę mieszczącą przypuszczalnie kuchnię, na co wskazywałby dodatkowy komin. Podobnej formy i wielkości była szkoła w Podgórkach (Michaelis 1988: 346), która miała prostokątny wgłębny portyk, oraz szkoła w Gorzycy, przedstawiona na widokówce *Göritz Kreis Schlawe* (ryc. 19), posiadająca inny dach – naczółkowy, typowy dla chałup w tej wsi. Gorzycka szkoła miała ponadto inne okna – zamknięte łukiem odcinkowym, często stosowanym w budowlach szkolnych do początku XX wieku, o czym świadczy także widok szkoły w Malechówku na widokówce *Gruf aus Neu-Malchow* (ryc. 11).

Szkołę w Karwicach (ryc. 4), mniejszą, bo pięciosiową, także parterową, z dachem dwuspadowym, wyróżniał z zabudowy głównej ulicy, przy której stała, prócz wgłębionego portyku i okien o łuku odcinkowym, ozdobny układ cegieł w partii węglów oraz cokołu i szczytu ściany bocznej.

Widok szkoły w Kosierzewie na zdjęciu zatytułowanym *Alte und neue Schule* (Görlitz 1989: 986) pokazuje, na czym polegała budowa nowej szkoły. Mianowicie, część dawnej szkoły parterowej o dwuspadowym dachu, obejmującej dwie boczne osie, przebudowano w latach 20., dodając piętro i nakrywając tę część dachem prostopadłym do głównego – naczółkowym. Na parterze wykonano nowe wejście w eleganckim wgłębnym portyku arkadowym o łuku półpełnym. Trzeba jeszcze zaznaczyć, że powiększanie szkoły zaczęło się już na początku XX wieku, gdy na poddaszu starej szkoły powstało pomieszczenie oświetlone dużym oknem o secesyjnym układzie szprosów.

Ryc. 22. Niemica, budynek szkoły (Michaelis 1989b: 1027)

Przypuszczalnie podobnym sposobem stary budynek szkoły w Niemicy przekształcono w roku 1926 w nowy, utrwalony na pamiątkowym zdjęciu (ryc. 22). Po przebudowie składał się on z parterowego pięcioosiowego korpusu o dachu dwuspadowym, oświetlonego oknami o podziale krzyżowym, i nowego, prostopadłego, szerokiego skrzydła, które na parterze oświetlały cztery okna szesnastodzielne, a na poddaszu trzy okna krzyżowe. Wejście umieszczone zostało w narożu między dwoma skrzydłami.

Widok szkoły w Ostrowcu na zdjęciu z 1973 roku (Michaelis 1988: 21) ograniczono do części nowej – krótkiego prostopadłego skrzydła nakrytego dachem dwuspadowym, mieszczącego typowy wgłębny, arkadowy portyk, asymetryczne, szerokie, arkadowe okno oświetlające klatkę schodową oraz okno w szczycie. Podziały okienne wskazują, że skrzydło to powstało na początku XX wieku. Także przedstawienie szkoły w Święcianowie wygląda na nową część budynku, wzniesioną w formie typowej dla drugiej połowy lat 20., z wejściem w asymetrycznie umieszczonym prostokątnym portyku wgłębny (Michaelis 1988: 371).

Zupełnie nowy budynek otrzymała szkoła w Pękaninie (ryc. 23). Zasadnicze proporcje budynku wzniesionego w 1928 roku, o korpusie parterowym oraz kilkuosiowym, głębokim i wysokim dachu, nawiązywały do miejscowej zabudowy, ale dzięki funkcjonalnej dyspozycji fasady i rozbudowanemu poddaszu otrzymał on nowoczesną sylwetkę. Składał się na nią szeroki, wgłębny, prostokątny portyk wsparty na filarze, asymetrycznie rozmieszczone okna, których rytm powtarzał szereg okien oświetlających szeroką facjatę, oraz biały tynk nadający budynkowi świetlistości. Uwzględniono też estetyczną rolę roślinności, przeznaczając na pnącza pustą płaszczyznę fasady i otaczając szkołę ozdobnymi krzewami.

Ryc. 23. Pękanino, budynek szkoły (Schünemann 1989: 1069)

Najokazalszą bryłę miała szkoła w Przystawach, istniejąca jeszcze w 1980 roku, o czym świadczy współczesne zdjęcie (Kautz 1981: 70; Anonim 1987: 199). Powstała on prawdopodobnie także poprzez rozbudowę chłopskiej chałupy, na co wskazuje niski budynek nakryty stromym dachem na przedłużeniu głównego gmachu wzniesionego na planie litery L, na podmurówce piętrowego, nakrytego dwuspadowym dachem, o zaakcentowanych narożach szczytów.

Kościółów w gminie Malechowo było mniej niż szkół. W dostępnej ikonografii są przedstawienia odnoszące się tylko do siedmiu wsi: Karwic, Kosierzewa, Malechowa, Niemicy, Ostrowca, Przystawów i Sulechówka. Brak widoku kościoła w Podgórkach. Ponieważ zainteresowanie zabytkowymi budowlami, głównie sakralnymi, zapoczątkowane było przez badaczy, najwcześniejsze źródła do kościołów wiążą się z dokumentacją inwentaryzatorską. Około 1892 roku zostały zinwentaryzowane świątynie w Kosierzewie i Ostrowcu. Wykonano wówczas rysunek fasady tego pierwszego oraz plan obu budowli (Böttger 1892: 47, 138). Kościoły w Karwicach (ryc. 24), Malechowie (ryc. 25) oraz wnętrze świątyni w Ostrowcu sfotografowano w ramach systematycznej inwentaryzacji pomników kultury prowadzonej przez szczecińskie muzeum⁷. Jedyne kościół w Niemicy, najstarsza budowla sakralna w gminie, pochodząca

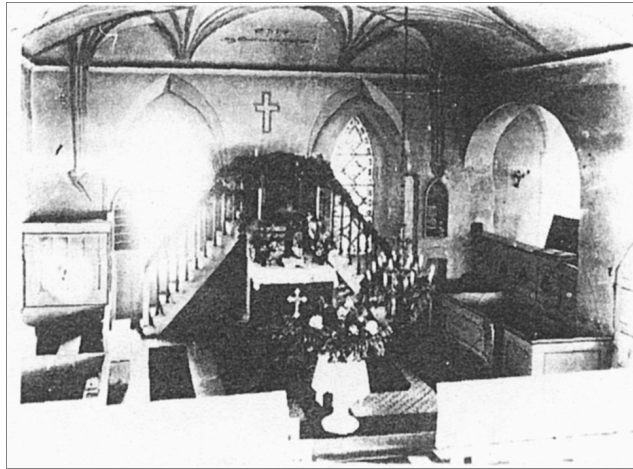
⁷ MNS, nr inw. A/Foto X/847; XV/1198, 1–2; XVI/1297 i 1297a.

Ryc. 24. Karwice, widok kościoła od strony południowej (zbiory Muzeum Narodowego w Szczecinie, zdjęcie inwentaryzacyjne)

Ryc. 25. Malechowo, widok kościoła od południa (zbiory Muzeum Narodowego w Szczecinie, zdjęcie inwentaryzacyjne)

Ryc. 26. Sulechówko, wnętrze kościoła w stronę ołtarza (Anonim 1987: 80)

z XIV wieku, stał się tematem dzieł artystycznych – dwóch rysunków piórem w tuszu – wykonanych w 1920 roku przez Richarda Zenkego, które ukazują budowlę od południa i północy w otoczeniu zieleni cmentarnych drzew i krzewów (Rosenow 1922: 100; Kontowski, Legierska, Sroka: 2000). Niektóre ze świątyń, w Niemicy, Ostrowcu, Przystawach i Sulechówku, uwiecznione zostały na widokówkach bądź pamiątkowych zdjęciach. Największy zespół widoków posiada, podobnie jak pałac, kościół w Ostrowcu. Przedstawiają one zmiany otoczenia budowli i jej samej – ruinę, w jaką popadła podczas II wojny światowej (ryc. 1), też Hynding 1989: 1287; Michaelis 1988: 8) oraz barokowy wystrój wnętrza: ołtarz, ambonę, chrzcielnicę, żyrandol⁸, ponadto epitafium jednego z właścicieli wsi – Adama von Podewilsa⁹, który w 1664 roku przeprowadził renowację kościoła (Hynding 1998: 1288)). Znane jest też wnętrze kościoła w Sulechówku (ryc. 26).

Kościółki gminy Malechowo, poza jednym w Sulechówku, pochodzą ze średniowiecza i były to skromne budowle salowe. Ich mury magistralne opinały szkarpy, a okna zamykał łuk ostry, co najlepiej widać na zdjęciach wykonanych od południa i południowego wschodu kościoła w Malechowie, który wyjątkowo pozbawiony jest wieży, rozebranej w 1820 roku (ryc. 25) (Głose 1989: 1002). Zasadniczo świątynie różniły się sposobem zamknięcia ściany wschodniej: prostopadłym (Malechowo, Kosierzewo, Karwice) lub wielobocznym (Niemica, Ostrowiec, Przystawy). Okna prze-

⁸ MNS, nr inw. A/Foto XVI/1297.

⁹ MNS, nr inw. A/Foto XVI/1297a.

robione na zamknięte nadprożem widać na fotografiach kościołów w Karwicach i Przystawach (Anonim 1987: 199). Niektóre kościoły zaopatrzone były w przybudówki. Na przykład plan budowli w Ostrowcu wskazuje na dwie prostokątne dobudówki rozmieszczone symetrycznie po obu stronach nawy (Böttger 1982: 138). Różnice w formie istniały też w górnych kondygnacjach wież. Dawny kształt murowanego z cegły i kamieni prostopadłościanu zamkniętego dachem stożkowym zachowały tylko kościoły w Kosierzewie (Böttger 1892: 47) i Niemicy. Wieże kościołów w Karwicach i Ostrowcu (Hynding 1989: 1287) górą były drewniane, oszalowane deskami i zwieńczone barokowymi hełmami. Odmienną formę miała wieża kościelna w Przystawach. Pamiątkowe zdjęcie pokazuje jednokondygnacyjną nadbudówkę nakrytą dachem namiotowym, wznoszącą się nad zachodnią częścią nawy. Wyróżniona wyżej salowa świątynia w Sulechówku (pamiątkowe zdjęcia), została zbudowana w stylu neogotyckim. Składała się z wydłużonej prostokątnej nawy i wieży na planie kwadratu o dość krótkim boku od zachodu. Wieżę nakrywał dach czterospadowy z latarnią zwieńczoną iglicą. Od południa przylegała do nawy prostokątna zakrystia. Dość wyraźne dawne zdjęcie (ryc. 26) przedstawia wnętrze nakryte stropem i skromnie wyposażone w ołtarz ambonowy ze schodkami z obu stron oraz typową, neogotycką, ośmioboczną chrzcielnicę. Na innym zdjęciu wnętrza tego kościoła (Bussche 1989b: 1203) utrwalone zostały dwa geometryczne witraże wypełniające wschodnie okna, dwa rzędy ławek ustawione wzdłuż ścian oraz świecowe żyrandole.

Ryc. 27. Pocztówka z Malechowa, *Malchow, Krs. Schlawe i Pom.*: zajazd B.W. Strehlowa, mleczarnia spółdzielcza, kościół, młyn (Glose 1989: 1003)

Fotografie i rysunki kościołów w: Karwicach, Ostrowcu, Malechowie (ryc. 27), Sulechówku, Niemicy dokumentują również wygląd cmentarzy otoczonych pierścieniem kamiennego muru lub sztachetowym płotem. Na terenie cmentarzy można rozpoznać ustawione na murowanych cokolkach skromne krzyże, głównie żelazne, o ramionach zakończonych trójlistnie, oraz pomniki poświęcone ofiarom I wojny światowej. Istnieją też zdjęcia samych pomników z dokładnie widocznymi inskrypcjami, m.in. pomnika w Ostrowcu (Hynding 1989: 1287). Była to stela ozdobiona krzyżem, której półkoliste zamknięcie dekorował półwieniec dębowy. Podobny pomnik ofiar I wojny światowej, w kształcie wywołującej asocjacje z grotą półkolistej kamiennej steli, ozdobionej umieszczoną w niszy tablicą inskrypcyjną, upamiętniono na jednej z fotografii wypełniających pocztówkę z Białęcina wydaną w 1932 roku (ryc. 20).

Tematem niektórych przedstawień były plebanie. Skromny kształt plebani w Niemicy, parterowej chałupy nakrytej dachem dwuspadowym, z wejściem w ścianie szczytowej, poprzedzonym azurowym gankiem zdobionym snycerką, ukazuje widokówka Nemitz, Kreis Schlawe z 1909 roku (zbiory J. Sroki). Dom otoczony był zadbanym ogrodem. Plebania w Ostrowcu utrwalona została najpierw z ukosa, obok kościoła, na litografowanej pocztówce *Gruss aus Wusterwitz, Krs. Schlawe* (ryc. 1), a potem frontalnie, na zdjęciu z około 1924 roku (Michaelis 1988: 18). Ten wyjątkowo okazały murowany budynek stał na wysokim, podpiwniczonym cokole, był parterowy, ale z doświetlonym podokapowo poddaszem i piętrowym ryzalitem zwieńczonym frontonem z dwudzielnym tondem okiennym w tympanonie. Sześć osi okiennych parteru zamykały łuki odcinkowe, trzy osie okienne na piętrze ostrołuki. Arkadowe wejście umieszczone w ścianie szczytowej poprzedzały schodki. Przed plebanią założono ogród wysadzony ozdobnymi krzewami.

Bardzo ważną rolę gospodarczą i kulturalną pełniły zajazdy, których prawo posiadania miały pierwotnie tylko niektóre wsie. W dostępnym materiale znajdują się przedstawienia zajazdów tylko w sześciu wsiach gminy, podczas gdy istniały wówczas w trzynastu miejscowościach. Widok zajazdu zazwyczaj umieszczano na karcie pocztowej. W ten sposób nie tylko współtworzył on wizytówkę wsi, ale i zyskiwał reklamę. Dwa zajazdy umieszczono na widokówkach Gorzycy. Jeden (stary) o formie dolnosaskiej chałupy, należący do niejakiego Verwiebe, przedstawiono na karcie *Gruß aus Göritz, Kreis Schlawe*. Drugi, należący do Kurta Fehlberga, okazały, murowany, piętrowy gmach o formach historyzujących znalazł się na karcie *Gruß aus Göritz b. Alt Malchow* (ryc. 10). Jego obraz utrwalono, upamiętniając jakąś miejscową uroczystość, o czym zdaje się mówić zgromadzony przed budynkiem tłum. Nowy zajazd był siedmio-

osiowy, nakryty płaskim dachem. Trzy osie środkowe nieco podwyższono i wydzielono pilastrami, tworząc pseudoryzalit zwieńczony spłaszczonym frontonem z okulusem. Interesującym dokumentem życia codziennego jest reklamowa fotografia zajazdu w zbliżeniu, pochodząca z początku XX wieku, uzupełniona pieczęcią z nadrukiem *Gasthof Göritz inh. Kurt Fehlberg*¹⁰. Widać na niej przed frontem zajazdu dziecko (z kółkiem) w towarzystwie opiekunki, myśliwego ze strzelbą i psem udającego się na polowanie oraz jednokonny pojazd dostawczy. Większość zajazdów wzniesiono na przełomie XIX i XX wieku i były one podobne do tego budynku. Zajazd w Podgórkach, na przykład, znany z reklamowej widokówki *Gasthof Oskar Schröder Deutsch Puddiger Kreis Schlawe* (ryc. 28), który stał zwrócony szczytem do drogi, był budynkiem piętrowym, podpiwniczonym, nakrytym spłaszczonym dachem dwuspadowym. Wejście poprzedzone schodkami znajdowało się w prawej z czterech osi. Szeroki okap dachu ocieniający piętro, którego środkowe okna zdobiły bujne kwiaty, nie tylko dodawał budowli malowniczości, ale i uwydatniał jej związek z popularnymi w końcu XIX wieku formami wiejskiej architektury południowych Niemiec. Świadczył więc o nadszaniu za ówczesnym trendem werakularyzmu – nawiązywania do sztuki własnego kraju.

Bardzo okazale wyglądał zajazd Wenera Strehlowa w Malechowie, z własną piekarnią (ryc. 27), umieszczony na pocztówce *Malchow, Krs. Schlawe i. Pom.* (Glose 1989: 1003). Był to budynek wzniesiony na przełomie XIX i XX wieku, podpiwniczony, piętrowy, ale z wysokim, mieszkal-

Ryc. 28. Podgórki, zajazd O. Schrödera (Michaelis 1988: 346)

¹⁰ Archiwum Instytutu Herdera w Marburgu, nr inw. GBW 4/29 Schlawe A-Q.

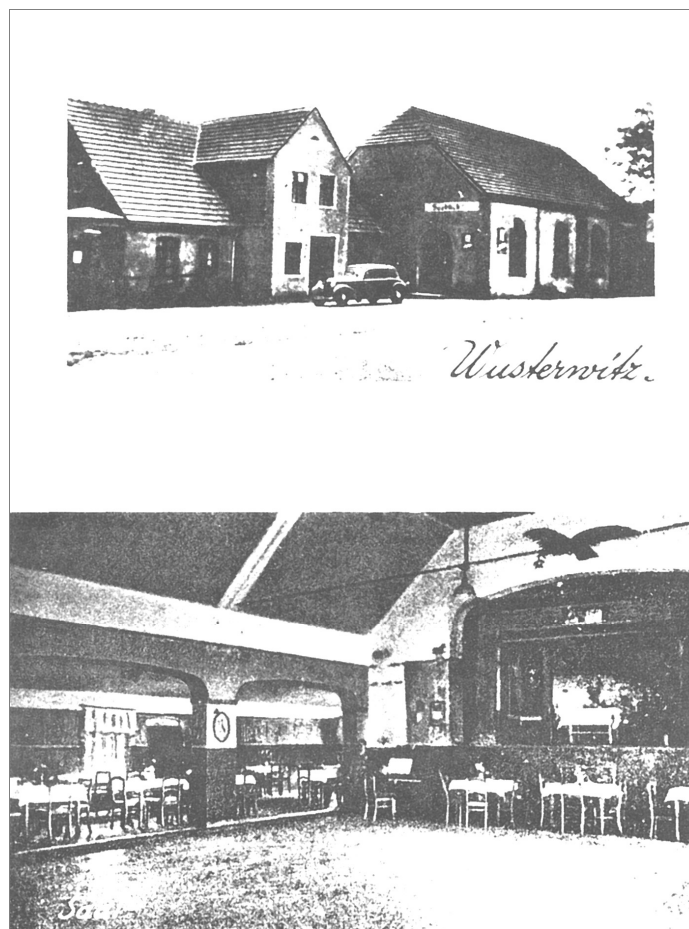
nym poddaszem, nakryty spłaszczonym dachem. Do wejścia prowadził schodkowy podest, a odcinkowo zamknięte okna ujęto w opaski z uszakami o lekko wygiętych konturach. Zajazd ten świadczył o wielkości i znaczeniu Malechowa, które było siedzibą urzędu gminy i odbywał się tu handel bydłem. Wieś posiadała jeszcze drugi zajazd – G. Boldta, którego widoku nie znamy (Glose 1989: 1000).

Skromne kształty zbliżone do domostw chłopów małopolskich czy pracowników folwarcznych miały gościńce w: Świącianowie – będący własnością W. Vehlowa, utrwalony na widokówce *Grufß aus Wiesenthal, Kr. Schlawe* (ryc. 13) (Hynding 1989: 1273, Michaelis 1988: 373), oraz w Żegocinie – zajazd Louisa Müllera, potem Müllera & Fischera, usytuowany przy głównej ulicy, zwracający uwagę tylko dzięki przybudowanej do niego szczytowej chałupie, w której właściciel zajazdu prowadził sklep kolonialny (widokówka bez tytułu (ryc. 14) i plan odręczny – Rutz 1989: 1187, 1189).

Najwięcej zajazdów było w Ostrowcu, co wynikało z położenia miejscowości przy rozwidleniu dróg i ich przecięciu ze szlakiem kolejowym. Nie bez znaczenie mogło być też atrakcyjne krajobrazowo, a więc i turystycznie położenie Ostrowca w okolicy dawnego grodziska, przy brzegu dużego jeziora polodowcowego i w pobliżu kompleksu leśnego. Obraz kilku z nich został uwieczniony. Dawny gościniec, ulokowany w skromnej pięcioposiowej chałupie o dwuspadowym dachu, kryjącym pokoje w mansardzie, pojawił się na widokówce z przełomu wieków – *Gruss aus Wusterwitz, Krs. Schlawe* (ryc. 1). Zajazd Waltera Wilhahna, ujęty na pocz-

Ryc. 29. Ostrowiec, zajazd Fretera (Michaelis 1988: 275)

Ryc. 30. Ostrowiec, zajazd Seeblick R. Vossa, widok budynku i wnętrze sali tanecznej (Michaelis 1988: 277)

tówce z dwiema panoramami wsi (Hynding 1989: 1291) oraz na innej dwuwidokowej karcie (Michaelis 1988: 275), przypominał ten w Gorzycy, ale w pomniejszonej skali, gdyż środkowej, trójosiowej, piętrowej partii potraktowanej ryzalitowo towarzyszyły osie boczne – parterowe – z wysokim poddaszem. Duży zajazd braci Freterów, połączony z piekarnią, był zapewne renomowany, gdyż raz znalazł się na ozdobnej karcie z początku XX wieku ujętej w piękną secesyjną ramkę z motywem irysów (ryc. 29). Następnie przedstawiono go obok widoku pałacu na karcie *Grufß aus WUSTERWITZ* (ryc. 1). Był to budynek przypominający pałac, podpiwniczony, piętrowy, wieloosiowy. Szereg wysokich okien parteru zdobiły odcińkowe gzymsy nadokienne. Dwa pamiątkowe zdjęcia z lat 30. XX wieku

dokumentują wygląd zewnętrzny i wnętrze sali tanecznej położonej nad jeziorem gospody Seeblick Reinholda Vossa (ryc. 30). Lokal ten był skromnym parterowym domem utworzonym przez dobudowanie do chałupy z dwuspadowym dachem krótkiego prostopadłego szczytowego skrzydła, w którym znalazło się wejście. Szeroka, o rozłożystym, naczółkowym dachu, sala taneczna przypominała chałupę dolnosaską, ale była nieco wyższa i oświetlona wysokimi, arkadowymi oknami. Jej arkadowe wejście usytuowano z boku ściany szczytowej. W rozległym wnętrzu o otwartym pokryciu dachu stoliki stały bezpośrednio przed teatralnie, z kulisami, rozwiązana sceną i wzdłuż bocznej ściany, w pomieszczeniu oddzielonym od głównej sali filarami wspierającymi spłaszczone arkady. Wykroj arkad, jak i profil łuku sceny wskazują, że sala powstała w okresie secesji – na przełomie XIX i XX wieku. Charakterystyczny element wystroju wnętrza stanowił unoszący się na ścianie nad sceną pruski orzeł – znak rozkwitających wówczas patriotycznych nastrojów.

Podobnie jak zajazdy także sklepy przyczyniały się do bogacenia i rozwoju wsi oraz stanowiły o ich prestiżu. Umieszczano je zatem na widokówkach, które były także dobrym środkiem reklamy. Analizowany

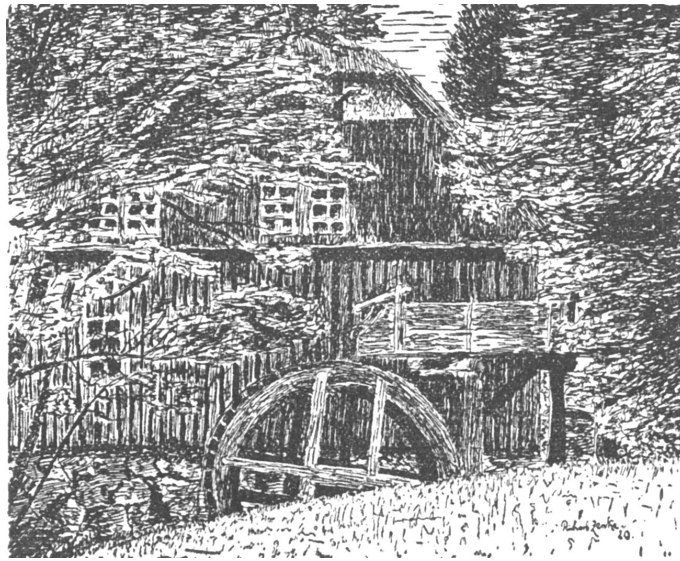
Ryc. 31. Przystawy, sklep kolonialny (Anonim 1987: 200)

materiał również w zakresie tych przedstawień wydaje się być mocno niepełny, gdyż na dwanaście miejscowości posiadających placówkę handlową dysponujemy ujęciami tylko z czterech z nich: Gorzycy, Karwic, Przystawów i Żegocina. W Gorzycy sklep towarów kolonialnych prowadził Herbert Dummer w starej ryglowej chałupie dolnosaskiej, której wysoki naczółkowy dach przerobiono na ceramiczny. Widoki sklepu, szkoły oraz

dwa ogólne zdobiły kartę *Göritz Kreis Schlawe* (ryc. 19). Sklep towarów kolonialnych Minny Dollase w Karwicach, którego wygląd znany jest z widokówki z lat 30. XX wieku, *Karwitz, Kr. Schlawe* (ryc. 4), ulokowany był w dawnym domu mieszkalnym robotników folwarcznych – podłużnym, parterowym budynku nakrytym dwuspadowym dachem, do którego kilku mieszkań prowadziły osobne drzwi wejściowe. Nowy, duży budynek, ale wzniesiony w oszczędnym przemysłowym kształcie, piętrowy, murowany z cegły, nakryty niskim dwuspadowym dachem otrzymał na przełomie XIX i XX wiek sklep towarów kolonialnych w Przystawach (ryc. 31).

6. Obiekty przemysłowe

Danych na temat rozwoju zabudowy gospodarczo-przemysłowej gminy Malechowo dostarcza niewielka liczba zdjęć i niektóre motywy na już omawianych kompozycjach. Należące do najstarszych budynków przemysłowych młyny i wiatraki w XX wieku traktowane były przede wszystkim jako malownicze, ale ginące motywy krajobrazu kulturowego, które należy uchronić od zapomnienia. Takie ich rozumienie pobudziło przypuszczalnie Richarda Zenke do utrwalenia w rysunku piórkiem starego drewnianego młyna w Karwicach (ryc. 32) (Rosenow 1922: 77). Z tych samych względów mógł zostać wykorzystany motyw starego wiatraka Nehringa w Malechówku jako jeden z motywów pocztówki *Gruß aus Neu-Malchow* (ryc. 11). Stary ryglowy młyn wodny w Malechowie ukazany został jako element kompozycyjny i interesujący motyw pejzażu tej wsi na zdjęciu z widokówki *Malchow, Krs. Schlawe i. Pom.* (ryc. 27). Spośród nowoczesnych zakładów przetwórczych tylko mleczarnie były utrwalane na odrębnych zdjęciach bądź uwzględniane na ujęciach ogólnych, o czym wiadomo z podpisów albo publikowanych komentarzy. Do tych zakładów należały mleczarnie w Malechowie, Ostrowcu i Święcianowie. Mleczarnia spółdzielcza w Malechowie, utrwalona na wymienionej wyżej pocztówce, stanowiła niewątpliwie powód do dumy. Główny budynek, wzniesiony w stylu nawiązującym do północnego renesansu niderlandzkiego, przypominał gmach ważnego urzędu bądź pałac. Ciemny kolor elewacji zdobiły białe detale – obramienia okien, gzymsy i bonie. Budynek, na planie wydłużonego prostokąta, był podpiwniczony, piętrowy, posiadał trójosiowy ryzalit z biforyjnym oknem i iglicą w szczycie. Główne skrzydło nakryto dachem naczółkowym, a ryzalit dwuspadowym. Tylko zamknięte odcinkowo okna nawiązywały do budownictwa przemysłowego. Wzdłuż frontu mleczarni biegła rampa dostawcza. Gospodarcza zabudowa parterowa znajdowała się na zapleczu.

Ryc. 32. R. Zenke, *Karwice, stary młyn wodny*, pióro, tusz (Rosenow 1922: 77)

W o wiele skromniejszym budynku pracowała parowa mleczarnia w Ostrowcu, położona przy jednej z głównych ulic. Należała ona kolejno do Wilhahna, Rissmanna, Piepenstocka. Jej lokalizację i wygląd dokumentują dawne fotografie (Michaelis 1988: 274). Budynek był podpiwniczony i piętrowy, ale tylko pięcioosiowy, o skromnej, gładko tynkowanej elewacji, nakryty dwuspadowym dachem. Jedynie węgly ozdobiono ceglanyymi lizenami. Mleczarnia w Święcianowie natomiast funkcjonowała jeszcze w ryglowej chałupie, tworząc, wraz z domami chłopskimi ustawionymi szczytem do drogi, zwartą, szeregową zabudowę obu pierzei wiejskiej ulicy. Została ona przedstawiona na zdjęciu *Dorfstraße mit Molkerei* z pocztówki *Gruß aus Wiesenthal, Kr. Schlawa* (ryc. 13).

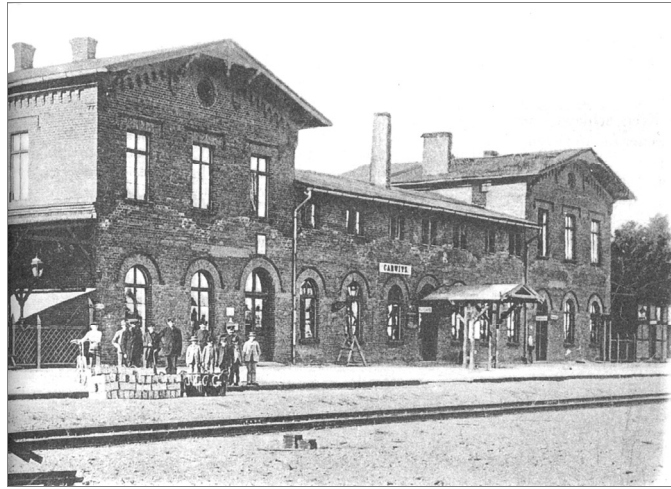
Na rozwój cywilizacyjny malechowskich wsi miała wpływ elektryfikacja. Jej przejawy w ikonografii to nie tylko słupy linii elektrycznej widoczne w perspektywach dróg wiejskich w Ostrowcu (Hynding 1989: 1291), Przystawach (Kautz 1981) czy Malechowie (ryc. 27), ale i widok budynku elektrowni wodnej w Nowym Żytniku (Michaelis 1988: 292). Elektrownia istnieje do dziś, chociaż budowla została trochę zmieniona. Dawniej był to czterosiowy, parterowy budynek nakryty wysokim, czteropółaciowym dachem, usytuowany na skraju spiętrzzonej wody. Dzięki temu wtapiał się w formy krajobrazu wiejskiego. Obecnie jego wygląd jest typowy dla niewielkich budynków przemysłowych. Zmieniono podział elewacji na trzy wielodzielne okna fabryczne, a stromy dach ceramiczny

zastąpiono spłaszczonym, dwupołaciowym z eternitu (WPSP 2000). Wskutek tego „rażącego” kształtu zatracona została harmonia panująca w krajobrazie.

7. Komunikacja i środki transportu

Pomimo iż przez gminę Malechowo przebiegała linia kolejowa, jej istnienie w dostępnym materiale ikonograficznym jest słabo udokumentowane. Znalaziono przedstawienia tylko jednego dworca kolejowego – w Karwicach. Wprawdzie pamiątkowa, a zarazem zapraszająca do przyjazdu widokówka *Gruß aus Carwitz* (zbiory J. Sroki) oraz zdjęcie drużyny kolejowej wraz ze stosem przesyłek (ryc. 33) (Vollack 1989: 273) – oba ukazujące dworzec od strony peronów, lecz z przeciwnych kierunków – świadczą, że był zaprojektowany z rozmachem. Trójskrzydłowy gmach na planie litery U, piętrowy, nakrywały spłaszczone dwuspadowe dachy. Parter oświetlono szeregiem okien arkadowych o archiwoltach podkreślonych półkolistymi gzymsami, co przypominało podcieniowy pasaż. Na piętrze w głównym skrzydle zastosowano pary wąskich okien, znanych z architektury K.F. Schinkla, wywołujących asocjacje z romańskimi biforiami, a w skrzydłach bocznych wysokie okna z załamanymi na końcach gzymsami odcinkowymi. Koronę murów obiegał arkadkowy fryz, a wydatne okapy w szczytach skrzydeł bocznych upiększono snycerką. W ten sposób w budynku połączono wpływy stylów historycznych z cechami budownictwa rodzimego. Okazały dworzec o formie typowej dla końca XIX wieku z jednej strony stał się wizytówką wsi, a z drugiej – wyrażał tendencje panujące w ówczesnym, ulegającym ideologii projektowaniu architektonicznym. Obecność kolei na terenie gminy dokumentowało też zdjęcie początku towarowego składu kolejki wąskotorowej kursującej w rejonie Kosierzewa (Vollack 1989: 273) i budynek dozoru kolei w Przystawach na trasie linii Sławno–Koszalin (Anonim 1987: 200) – podłużny parterowy dom o spłaszczonym dwuspadowym dachu. Uwagę zwraca stojący przy nim wieloliniowy słup telegraficzny – znamię udziału ówczesnej wsi w rozwoju i użytkowaniu telekomunikacji.

Oprócz widoków kolei w omawianym materiale znaleźć można informacje o innych środkach komunikacji i transportu drogowego, zarówno tradycyjnych – konnych, jak i nowoczesnych – pojazdach mechanicznych. Na jednym ze zdjęć z Sulechówka utrwalono jednokonną bryczkę użytkowaną przez zarządcę majątku Raascha (Bussche 1989b: 1201). Pośród zdjęć z Pękanina znajduje się przedstawiające załadowany, typowy dwukonny wóz drabiniasty stosowany do zwózki siana (Schünemann 1989: 1069).

Ryc. 33. Karwice, dworzec kolejowy (Vollack 1989: 273)

Samochód osobowy o sylwetce charakterystycznej dla lat 30. XX wieku upamiętniono przed gospodą Seeblick w Ostrowcu (ryc. 30) i przed sklepem kolonialnym w Karwicach na pocztówce *Karwitz Kr. Schlawe* (ryc. 4).

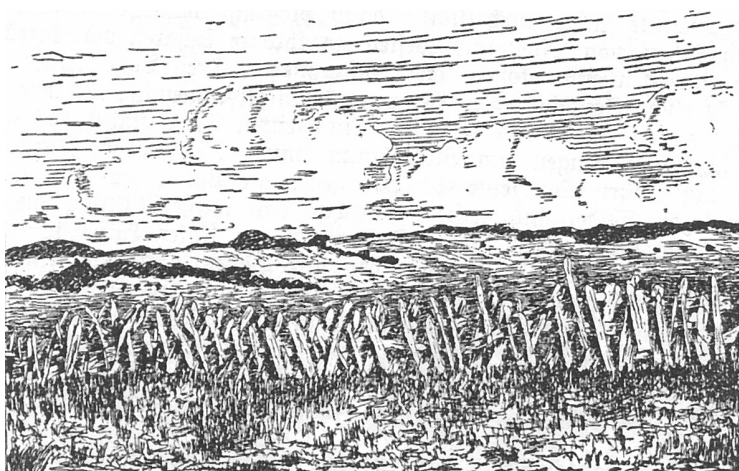
8. Natura

Obraz środowiska przyrodniczego także został utrwalony w ikonografii. Z rzadka jednak obiekty przyrodnicze bywały tematem lub głównym motywem fotografii. Najczęściej należały do nich pomnikowe drzewa, których istnienie rejestrowano w trwały sposób. W muzealnym archiwum fotograficznym umieszczono widok starego dębu stojącego w okolicy Lejkowa oraz zbliżenie jego spróchniałego pnia, którego wnętrze było tak przestronne, że mogło pomieścić kilka osób¹¹. Inny wiekowy dąb nazwany „dębem królewskim”, rosnący w Gorzycy, zapewne ze względu na swą wyjątkowość został przedstawiony na karcie pocztowej *Gruß aus Göritz b. Alt. Malchow* (ryc. 10), na której znalazł się też gorzycki staw.

Stawy leżące w centrum wsi bywały obiektem zainteresowania fotografów, gdyż umożliwiając przedstawienie ogólnego obrazu miejscowości „od środka”, jednocześnie wprowadzały rys ich bezpośredniego związku z naturą. Widok stawu (*Partie am Dorfteich*) pojawił się też na pocztówce z Karwic, *Karwitz Kr. Schlawe* (ryc. 4). Nie mogło zabraknąć na wido-

¹¹ MNS, nr inw. A/Foto6670–6671.

kówkach przedstawienia wielkiego jeziora w Ostrowcu. Różne odcinki jego brzegu, z zabudową wiejską i z widokiem założenia parku dworskiego, publikowano na kartach pocztowych, m.in. *Partie am See* (Hynding 1989: 1291) oraz *Gruß aus Wusterwitz* (Michaelis 1988: 282). Wiejski staw, oddzielony szpalerem drzew od zabudowy wzdłuż drogi, stanowił także jeden z motywów pocztówki z Żegocina (ryc. 14). Wyjątkową kompozycją pośród omawianych jest pofalowany pejzaż okolic Grabowa (Martinshagen) z umieszczonym na bliskim planie ogrodzeniem w formie zasieków, otaczającym zapewne pastwisko. Widok tego nietrwałego elementu wiejskiego krajobrazu z 1920 roku upamiętnił na rysunku piórkim Richard Zenke (ryc. 34).

Ryc. 34. R. Zenke, *Grabowo, pejzaż z ogrodzeniem pastwiska* (1920), pióro, tusz (Rosenow 1922: 48)

9. Podsumowanie – nie tylko krajobrazy

Ikonografia wsi, a szczególnie przedstawienia poszczególnych budynków pełniących ważną dla całej społeczności rolę bądź widoki dworów, dostarcza wiele informacji na temat wyglądu mieszkańców, kroju ich ubiorów, na co już wyżej zwracałam uwagę. Dodatkowo warto jeszcze wskazać wyraziste przykłady fotografii mówiących o różnorodności ubiorów zależnych od wykonywanej pracy, okoliczności. Należy do nich pamiątkowo-reklamowe zdjęcie sklepu w Przystawach (ryc. 31), przed którym pozuje kilka postaci kobiet, mężczyzn i dzieci, czy zdjęcie grupy osób odpoczywających pod dębem na głównym placu w Gorzycy (*Gruß aus*

Göritz b. Alt. Malchow) (ryc. 10). Fotografia tłumku postaci zgromadzonych na peronie dworca w Karwicach na pocztówce *Gruß aus Carwitz* (zbiory J. Sroki) przynosi informacje o strojach podróżnych. Zdjęcie grupy ważnych mieszkańców Ostrowca: Ernsta Wilhahna oraz Heinricha i Paula Rissmannów, na tle jeziora z panoramą miejscowości, pokazuje, w jakich strojach udawano się na łono natury na odpoczynek przy wędkowaniu (Michaelis 1988: 275). Inne zdjęcie, upamiętniające hodowlę pomorskich koni pełnej krwi w Pękaninie, przedstawia postacie właściciela, ujeżdźcy i stajennego (Schünemann 1989: 1069).

Ze zgromadzonej dotychczas ikonografii gminy Malechowo wyłania się dość szczegółowy obraz gminy, przede wszystkim kultywującej uprawę roli i hodowlę zwierząt, ale jednocześnie rozwiniętej cywilizacyjnie i oświeconej. Większość widoków zawiera motywy typowych zagrod pomorskich o kształtach i proporcjach wywodzących się ze wzoru chałupy dolnosaskiej bądź kolonizacyjnej. Wiele budynków, zarówno mieszkalnych, jak i gospodarczych, zachowało widoczną konstrukcję ryglową. Wiele domów jest otynkowanych. Prawie nie pojawiają się malownicze strzechy, które zostały zastąpione przez dachy ceramiczne. Najczęściej przedstawiane budynki gospodarcze to mleczarnie. Charakterystyczny jest brak widoków założeń folwarcznych. Utrwalano jedynie obrazy dworów i pałaców otoczonych parkiem, traktowanych jako motywy estetyczne. Wśród budynków służących gminie, których widoki miały wymowę prestiżową, najchętniej przedstawiano szkoły, a następnie zajazdy i sklepy, co było zrozumiałe ze względu na reklamową rolę kart pocztowych, będących ich głównymi nośnikami obrazowymi. Analizując formy szkół, można odtworzyć historię rozwoju budownictwa oświatowego na omawianym terenie. W XIX wieku szkoły organizowane były w domach o tradycyjnej formie analogicznej do wyglądu wiejskich chałup, być może nawet przeznaczano na ten cel chłopskie domy. Wraz z rozwojem demograficznym dawne szkoły przystosowywano do nowych potrzeb, zagospodarowując poddasze, a na przełomie XIX i XX wieku rozbudowywano. Kolejne istotne zmiany nastąpiły dopiero w drugiej połowie lat 20. XX wieku. Polegały one również na rozbudowie dawnych szkół, ale wznoszono też nowe gmachy o nowoczesnej, funkcjonalnej sylwetce i zaprojektowane zgodnie z duchem czasu, jako budynki wolnostojące, otoczone zielenią.

W wypadku zajazdów i sklepów sytuacja wyjściowa była podobna. Organizowano je w pomieszczeniach dawnych chałup chłopskich, a dopiero w ostatnich dziesięcioleciach XIX czy na przełomie XIX i XX wieku wzbogaceni właściciele zaczęli wznosić nowe, okazalsze budynki, które swą funkcję pełniły także w okresie międzywojennym w niezmiennym stanie (w przeciwieństwie do szkół). Zastanawiające, że zarówno budynki

poczty, jak i dworce kolejowe prawie nie pojawiają się pośród znanych widoków z gminy, mimo iż nie brakowało ich w poszczególnych wsiach. Motywy pamiątkowych widokówek stanowiły głównie widoki ogólne, przedstawienia chałup i całych zagród, perspektywy ulic z godnymi uwagi budynkami – szkołami, zajazdami i sklepami oraz same te budynki. Rzadko ten zestaw uzupełniano o widoki pomników historii i natury, do których zaliczano, jak można zauważyć: dwory, kościoły, monumenty upamiętniające I wojnę światową oraz prastare drzewa. Wygląd kościołów znany jest z fotografii i rysunków dokumentacyjnych oraz pamiątkowych zdjęć rodzinnych. Na widokówkach przedstawiany jest rzadko. W analizowanej ikonografii uwieczniono kościół tylko na wielowidokowych pocztówkach z Malechowa i Ostrowca. Na osobnej karcie utrwalono przedstawienie najstarszej świątyni – w Niemicy. Może też ze wskazanego powodu kościół stał się obiektem zainteresowania artysty-rysownika Richarda Zenke.

Omawiane widoki gminy niewątpliwie świadczą o przywiązaniu mieszkańców do rodzinnej ziemi, dumie ze stron ojczystych, wyrażających się w potrzebie uwiecznienia swojej miejscowości, poszczególnych budowli godnych uwagi, ale za godne upamiętnienia, co warto podkreślić, uznawano przede wszystkim własne domostwa i siedziby swych firm.

Bibliografia

- ALBRECHT E. 1989. Wiesenthai, [w:] *Der Kreis Schlawe. Ein pommersches Heimatbuch*, Bd. II, M. Vollack (red.). Husum: Die Städte u. Landgemeinden von Manfred Vollack, 1273–1274.
- ANGER H.J, GUMZ W. 1989. Karwitz, [w:] *Der Kreis Schlawe. Ein pommersches Heimatbuch*, Bd. II, M. Vollack (red.). Husum: Die Städte u. Landgemeinden von Manfred Vollack, 946–949.
- ANONIM 1987. Bilder aus Vergangenen Tagen Pribstow. Eingesandt: Johannes Schmidt Gütersloh, *Aus der Heimat Rügenwalde (Pommern)*, 1987: 80, 199–201.
- ANONIM 1989. Leikow, [w:] *Der Kreis Schlawe. Ein pommersches Heimatbuch*, Bd. II, M. Vollack (red.). Husum: Die Städte u. Landgemeinden von Manfred Vollack, 996–999.
- BÖTTGER L. 1892. *Die Bau- und Kunstdenkmäler des Regierungsbezirks Köslin*, Bd. I, H. III: *Kreis Schlawe*, b.m.
- BUSSCHE A.F. VON DEM 1989a. Kuhtz, [w:] *Der Kreis Schlawe. Ein pommersches Heimatbuch*, Bd. II, M. Vollack (red.). Husum: Die Städte u. Landgemeinden von Manfred Vollack, 974–977.
- BUSSCHE A.F. VON DEM 1989b. Soltikow, [w:] *Der Kreis Schlawe. Ein pommersches Heimatbuch*, Bd. II, M. Vollack (red.). Husum: Die Städte u. Landgemeinden von Manfred Vollack, 1197–1204.

- DOMKE R. 1989. Deutsch Puddiger, [w:] *Der Kreis Schlawe. Ein pommersches Heimatbuch*, Bd. II, M. Vollack (red.). Husum: Die Städte u. Landgemeinden von Manfred Vollack, 876–877.
- GLOSE G. 1989. Malchow, [w:] *Der Kreis Schlawe. Ein pommersches Heimatbuch*, Bd. II, M. Vollack (red.). Husum: Die Städte u. Landgemeinden von Manfred Vollack, 1000–1003.
- GÖRLITZ W. 1989. Kusserow, [w:] *Der Kreis Schlawe. Ein pommersches Heimatbuch*, Bd. II, M. Vollack (red.). Husum: Die Städte u. Landgemeinden von Manfred Vollack, 980–986.
- GWIAZDOWSKA E. 2001. Hugo Lemcke jako muzealnik, [w:] *Hugo Lemcke 1835–1825. Materiały z polsko-niemieckiego seminarium naukowego w Książnicy Pomorskiej 5 grudnia 2000*, A. Solarska (red.), Szczecin: Książnica Pomorska, 113–127.
- GWIAZDOWSKA E. 2003. Obraz dworów Ziemi Sławieńskiej w albumie Alexandra Dunckera (1860–1865), [w:] *Historia i kultura Ziemi Sławieńskiej*, t. II, W. Rączkowski, J. Sroka (red.), Sławno: Fundacja „Dziedzictwo”, 83–106.
- HOEVEL R. 1989. Latzig, [w:] *Der Kreis Schlawe. Ein pommersches Heimatbuch*, Bd. II, Vollack M. (red.). Husum: Die Städte u. Landgemeinden von Manfred Vollack, 993–995.
- HYNDING W. 1989. Wusterwitz, [w:] *Der Kreis Schlawe. Ein pommersches Heimatbuch*, Bd. II, M. Vollack (red.). Husum: Die Städte u. Landgemeinden von Manfred Vollack, 1284–1291.
- KAUTZ K. 1981. Geschichte eines Hofes und der Ahnen, *Aus der Heimat Rügenwalde (Pommern)*, 1981: 65–70.
- KONTOWSKI K., LEGIERSKA I., SROKA J. 2000. *Richard Zenke portret artysty*, Sławno: Sławieński Dom Kultury.
- KUNDE E. 1989. Balenthin, [w:] *Der Kreis Schlawe. Ein pommersches Heimatbuch*, Bd. II, M. Vollack (red.). Husum: Die Städte u. Landgemeinden von Manfred Vollack, 834–838.
- LAST E. 1989. Pirstow, [w:] *Der Kreis Schlawe. Ein pommersches Heimatbuch*, Bd. II, M. Vollack (red.). Husum: Die Städte u. Landgemeinden von Manfred Vollack, 1084–1088.
- MICHAELIS E.H. VON 1988. *Kirchspiel Wusterwitz. Kr. Schlawe in Pom.* Siegen. (Schriften d. J.G. Herder-Bibl. Siegerland e.V., 19).
- MICHAELIS E.H. VON 1989a. Göritz, [w:] *Der Kreis Schlawe. Ein pommersches Heimatbuch*, Bd. II, M. Vollack (red.). Husum: Die Städte u. Landgemeinden von Manfred Vollack, 901–905.
- MICHAELIS E.H. VON 1989b. Nemitz, [w:] *Der Kreis Schlawe. Ein pommersches Heimatbuch*, Bd. II, M. Vollack (red.). Husum: Die Städte u. Landgemeinden von Manfred Vollack, 1024–1029.
- ROSENOW K. 1922. *Sagen des Kreises Schlawe. Mit Zeichnungen von Richard Zenke*, Rügenwalde: Albert Mewes.
- RUTZ K. 1989. Segenthin, [w:] *Der Kreis Schlawe. Ein pommersches Heimatbuch*, Bd. II, M. Vollack (red.). Husum: Die Städte u. Landgemeinden von Manfred Vollack, 1186–1191.
- SCHÜNEMANN F. 1989. Panknin, [w:] *Der Kreis Schlawe. Ein pommersches Heimatbuch*, Bd. II, M. Vollack (red.). Husum: Die Städte u. Landgemeinden von Manfred Vollack, 1065–1070.
- SROKA J. 2001/2002. Słownik polsko-niemiecki i niemiecko-polski nazw geograficznych powiatu sławieńskiego, *Dorzecze*, 11/12: 55–59.

- SZUKAŁA M. 2000. *Powstanie i działalność Towarzystwa Historii i Starożytności Pomorza w Szczecinie w latach 1824–1918*, Szczecin: Archiwum Państwowe w Szczecinie.
- VOLLACK M. 1989. Das Verkehrswesen, [w:] *Der Kreis Schlawe. Ein pommersches Heimatbuch*, Bd. I, M. Vollack (red.). Husum: Die Städte u. Landgemeinden von Manfred Vollack, 261–273.
- WPSP 2000. *Powiat sławieński*, Sławno: Wydawnictwo „MDR-Plus”.

Pommersche Idylle – das Bild der Gemeinde Malechowo – gesehen von Fotografen und Grafiken

Zusammenfassung

Die Landgemeinde Malchow ist erst vor dem II. Weltkrieg entstanden. Sie wurde aus dem Hauptdorf, einigen Weilern und Vorwerken zusammengelegt, so wie auch den Gutshöfen. Die Gemeinde besitzt eine umfassende Ikonographie. In diesem Artikel bespreche ich über 150 Ansichten. Das Profil der Themenzusammenstellung mit Dorfbeschreibungen zeigt, daß es viel mehr gewesen sein konnten. Hauptsächlich sind es Fotografien, Andenken aus Familienalben und Ansichtskarten. Guts- und Herrenhäuser, so wie außergewöhnliche architektonische Motive, findet man auf Grafiken. Gemälde sind selten angefertigt worden. Die ältesten Ansichten – Herrenhäuser – stammen aus dem Jahre 1860, Ansichten eines Dorfes aus der Zeit Ende des 19. Jh. Anfang des 20. Jh. Die älteste Ansichtskarte stellt Wusterwitz dar. Das Dorf ist auch am häufigsten fotografiert worden. Aus Göritz, Kusserow, Nemitz, Pirbstow und Wiesenthal existiert eine reichhaltige Ikonographie.

Der dörfliche Charakter wird in der Ansichtenthematik gezeigt, Bauernhöfe, Dorfkaten, die ihre traditionellen Formen behalten haben, jedoch Modernisierungen aufweisen, z.B. Verputzungen und Ziegeldächer. Es fehlen die malerischen Strohdächer. Sehr oft sieht man Ansichten von Dorfschulen, das zeugt davon, welch großen Status Schulgebäude für das Dorf bildeten. Auch andere ansehnliche Gebäude wurden aufgenommen: Dorfgasthäuser, oft mit Bäckerei oder Kolonialwarengeschäft verbunden, Molkereien, Kirchen mit den sie umgebenden Friedhöfen, Pfarrhäuser und Kriegerdenkmäler. Es gibt Bilder vieler Herrenhäuser, weniger Gutshäuser. Die Analyse der Ikonographie der Gemeinde Malchow zeigt das Bild einer Gemeinde, die nicht nur Ackerbau und Viehwirtschaft betrieben hat, sondern sich gleichzeitig auch kulturell entwickelte.

Die Thematik der Ansichten zeugt von dem Stolz der Bewohner, den sie fühlen, wenn sie ihre Häuser und ihre heimatliche Gegend auch anderen zeigen können, die mit Interesse ihre Veröffentlichungen betrachten.